॥ श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

सिद्धान्तकौमुदीसहिता

॥ बालमनोरमा ॥

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैश्शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥
मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ ४ ॥

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम् ।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किञ्चास्तु पतञ्जलये शब्दब्रह्मात्मने च धूर्जटये ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ ३ ॥

ओं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते । मुनित्रयमिति श्लोकेन । इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत इत्यन्वयः । इयमिति ग्रन्थरूपा वाक्यावलिर्विवक्षिता ।

भाविन्या अपि तस्याः बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः । व्याक्रियन्ते, विदन्ति वा वैयाकरणाः तेषां सिद्धान्ताः एवमेते शब्दास्साधव इति निश्चितार्थाः तेषां कौमुदी चन्द्रिका अत्यन्तसादृश्यात्ताद्रूप्यव्यपदेशः । चन्द्रिका हि तमो निरस्यति भावान् सुखं प्रकाशयति । दिनकरकिरणसम्पर्कजनितसन्तापमपगमयति । एवमियमपि ग्रन्थरूपवर्त्यावलिरज्ञानात्मकं तमो निरस्यति । मुनित्रयग्रन्थभावाननायासं प्रकाशयति । अतिविस्तृतसूत्र-भाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितचित्तसन्तापं च शमयतीति अत्यन्तसादृश्याद्युज्यते चन्द्रिकातादात्म्याध्यवसायः । विरच्यते क्रियते । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः किं कृत्वेत्यत आह । **मुनित्रयं नमस्कृत्येति** ॥ त्रयो अवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं । त्र्यवयवकसमुदायः । "संख्याया अवयवे तयप्" इति तयप् तद्धितः "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" इति तस्यायजादेशः । मुनीनां त्रयमिति षष्ठीसमासः । त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत् । यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रिशब्दस्य चाभेदान्वये त्रिशब्दस्य मुनिशब्दसापेक्षत्वात् असामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः । तथापि त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं इति प्रथमं व्युत्पाद्यम् । अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यैव समुदायेऽन्वयान्नास्त्यसामर्थ्यं । ततो मुनीनां त्रयमिति मुनिशब्दः समुदायेऽन्वेति । तस्य प्रत्ययार्थतया प्रधानत्वात् । न तु मुनिशब्दस्य त्रयशब्दैकदेशभूतत्रिशब्देनाभेदान्वयः । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेनेति न्यायात् । ततश्च मुनिशब्दत्रिशब्दयोः परस्परवार्तानाभिज्ञयोरेव शब्दमर्यादया समुदायेऽन्वये सति पश्चात्संख्यायाः परिच्छेदकत्वस्वभावतया त्रित्वस्य परिच्छेद्यपर्यालोचनायां सन्निहितपदान्तरोपस्थितत्वान्मुनय एव परिच्छेद्यतया संबध्यन्ते । त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति सोऽयं पार्ष्ठिकान्वयः अरुणाधिकरणन्यायविदां सुगम इत्यलं विस्तरेण । मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया । नमस्स्वस्तीति चतुर्थी तु न । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नमस्कृत्य अञ्जलिशिरस्संयोगादिव्यापारेण तोषयित्वेत्यर्थः । नमस्करोतेरञ्जलिशिरस्संयोगादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्त्या द्वितीयानुपपत्तेः । ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां संग्रहात्तैरेव ग्रन्थैः चरितार्थत्वात्किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । **तदुक्तीः परिभाव्य चेति** ॥ तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः तदुक्तयः सूत्रवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्यावलयः ताः परिभाव्य च सम्यगालोच्य चेत्यर्थः । भूधातोस्स्वार्थिकणिजन्ताद्रूपम् । चुरादौ हि भुवोऽवकल्कने इत्यत्र ण्यन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूलकृतैव । नच 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिये'ति कोशविरोधश्शङ्क्यः । कोशस्य अण्यन्तभूधातुविषयत्वात् । परौ भुवोऽवज्ञान इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे वर्तमानादण्यन्तात्परिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात् । एवञ्च तदुक्तीरिति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्प्राचां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादादिकृतां उक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थ इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्षितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वञ्च सूचितम् । तच्च प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । अनायासेन तदवगमः प्रयोजनम् । तस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावस्सम्बन्धः । वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । अथ वैयाकरणसिद्धान्त... व्याकरणशास्त्रस्य मूलभू-

अथ सं॰ ।प्रकरणम् ।

अइउण् । ऋऌक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्याइतः । लण्सूत्रे अकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।

तानि चतुर्दशसूत्राणि पठति । **अइउणित्यादिना** ॥ नन्विमानि सूत्राणि मुनित्रयग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रमाणमित्यत आह । **इति माहेश्वराणि सूत्राणीति** ॥ महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि । तत आगत इत्यण् । महेश्वरादधिगतानीति यावत् । तदुक्तं पाणिनिशिष्यप्रणीतशिक्षायाम् । येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः। इति। एतत् चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामप्युक्तम् । नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामस्सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ इति । अत्र ननादेत्यन्तर्भावितण्यर्थो नद धातुः । ढक्कां नादयामासेत्यर्थः । नवपञ्चवारं चतुर्दशकृत्वः । एतच्छिवढक्कोत्थितं वर्णजालं शिवसूत्रजालतया विमर्शे जानामीत्यर्थः । आर्षस्तङ् एवञ्च महेश्वरेण प्रोक्तानि माहेश्वराणीति निरस्तम् । एतेन माहेश्वरत्वादेतेषां सूत्राणां नाप्रामाण्यमित्युक्तं भवति । नन्वेवमपि अनर्थकवर्णराश्यात्मकानामेषां सूत्राणां वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशने उपयोगाभावादिह तदुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह । **अणादिसंज्ञार्थानीति** ॥ अण् आदिः यासां ताः अणादयः अणादयश्च तास्संज्ञाश्च अणादिसंज्ञाः ताः अर्थः प्रयोजनं येषां तानि अणादिसंज्ञार्थानि । अनर्थकवर्णराशित्वेऽपि एषां सूत्राणां व्याकरणशास्त्रगतव्यवहारोपयोग्यणादिसंज्ञासु उपयोगान्नानर्थक्यमिति भावः । कथमेषां सूत्राणामणादिसंज्ञार्थत्वमित्यत आह । **एषामंत्या इत इति** ॥ एषामुदाहृतसूत्राणां अंत्याः अन्तेभवाः णकारादिवर्णाः इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । **लण्सूत्रे अकारश्चेति** ॥ इत इत्यनुषज्यते । तच्च एकवचनान्ततया विपरिणम्यते । लण्सूत्रे लकारात्परः अकारश्च इत्संज्ञकः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । अनन्त्यत्वात्पृथक्प्रतिज्ञा । ननु लण्सूत्र एव अकारस्य इत्संज्ञकत्वे हयवरेत्यादौ पुनःपुनरकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । **हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ इति** ॥ हकारादीनां सुखोच्चारणार्थं पुनःपुनरकारपाठ इत्यर्थः । अन्यथा ह्य्व्र् इत्येवं क्लिष्टोच्चारणापत्तेरिति भावः । अथवा अचं विना हलामुच्चारणाभावात् पुनः पुनरकारपाठो हकाराद्युच्चारणार्थं इत्येव व्याख्येयम् । अत एव उच्चैरुदात्त इति सूत्रे भाष्यम् । नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवतीति । अत्र च इदमेव अकारस्य पुनः पुनरुच्चारणं ज्ञापकम् । एवञ्च वर्णात् कार इति कारप्रत्यये सति ककार इत्यादि । वाक् इत्याद्यवसानेषु, वृक्ष इत्यादौ संयुक्तवर्णेषु च, पदान्ते चोः कुरित्यादिविधिबलात्, हलोऽनंतरास्सं-

१ । हलन्त्यम् । (१-३-३)

'हल्' (प्र सू १४) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ।

२ । आदिरन्त्येन सहेता । (१-१-७१)

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति

योग इत्यादिशास्त्रबलाच्च, नायं नियम इत्यलम् । ननु चतुर्दशसूत्र्यां णकाराद्यन्तवर्णानां इत्संज्ञा प्रतिज्ञाता । एषामन्त्या इत इति । तदनुपपन्नम् । तेषां हि "हलन्त्यमिति" सूत्रेण इत्संज्ञा वक्तव्या । तच्च सूत्रं हल्पदार्थावगमोत्तरमेव प्रवृत्तिमर्हति । हल्संज्ञाच्च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्यां आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रेण वाच्या । हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा च हलन्त्यमिति सूत्रेणैव वाच्या । एवञ्च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्यां आदिरन्त्येनेति हल्संज्ञासिद्धौ हलन्त्यमिति सूत्रप्रवृत्तिः । हलन्त्यमिति सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां आदिरन्त्येन सहेतेति हल्संज्ञासिद्धिरित्येवं हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वादबोधः । एवञ्च हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य केनचित् सूत्रेण इत्संज्ञां अबोधयित्वा हलन्त्यमिति हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशंक्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञां विधातुं हलन्त्यमिति सूत्रं द्विरावृत्य प्रथमसूत्रमुपाक्षिपति । **हलन्त्यम्** ॥ एकपदं सूत्रं । हलि अन्त्यं हलन्त्यमिति विग्रहः । शौण्डादेराकृतिगणत्वात् सप्तमी शौण्डैरिति सप्तमीसमासः । सुप्सुपेति समासो वा । हल्पदमिह सूत्रपरं । उपदेशेऽजनुनासिक इदिति पूर्वसूत्रात् इदित्यनुवर्तते । तदाह । **हलिति सूत्र इत्यादिना । इत्स्यादिति** ॥ इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः । संज्ञाप्रस्तावात् । एवञ्च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव इत्संज्ञासिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः । नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा । ततः किमित्यत आह । **आदिरन्त्येन सहेता** ॥ अन्तेभवः अन्त्यः । तेन इता सहोच्चार्यमाणः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेत्यर्थः । संज्ञाप्रस्तावात् । तत्र यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः । यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम् । तदिहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते । अतस्तेषां संज्ञेति लभ्यते । स्वं रूपमिति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदेतदाह । **अन्त्येनेतेत्यादि । स्वस्य चेति** ॥ अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिरेव परामृश्यते । नत्वन्त्योऽपि । अन्त्येनेति तृतीयया "सह युक्तेऽप्रधान" इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात् । सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । न च इक् उक् इच् यय् मय् इत्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः । इकारादीनामादित्वाभावादिति वाच्यम् । न हि सूत्रापेक्षमिहादित्वम् । किन्तु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम् । ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋलृक् इति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वं इकारस्य सम्भावनीयम् । एवमिजादिष्वपि । तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव । न तु सूत्रापेक्षम् । ततश्च रप्रत्याहारस्सुग्रहः । अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्यान्त्यत्वाभावात् स न स्यात् । अत्र आद्यन्तशब्दयोरन्यतराभावे मध्यगानामिति न लभ्येत । आदिरित्यभावे हि अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाणो वर्णः अन्त्यात्प्राक्

हल्संज्ञायाम् । 'हलन्त्यम्' (सू १) । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ।

३ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । (१-३-२)

भाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च हल्प्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात् । अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात् । अन्त्येनेत्यभावे तु आदिरिता महोच्चार्यमाण आदेः ऊर्द्ध्वभाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च अच्प्रत्याहारे हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिः । आदेरकारादूर्द्ध्वभावित्वाविशेषात् । उभयोपादाने तु मध्यगानामिति लभ्येत इत्यदोषः । परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः । पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति भाष्ये आद्यन्तशब्दार्थनिर्वचनेन आद्यन्तयोर्मध्यगाविनाभूतत्वेन ताभ्यां मध्यगानामाक्षेपात् । यद्यपि द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ सम्भवतः । उक्तनिर्वचनाविरोधात् । तथापि नेह द्वयोराद्यन्तशब्दौ भवतः । तथा सति हि अन्त्येनेता सह उच्चार्यमाण आदिः स्वस्य आदेः संज्ञेत्येव लभ्येत । उक्तरीत्या स्वशब्देन अन्त्यस्य परामर्शासम्भवात् । ततश्च उण् इत्युकारस्य संज्ञेति पर्यवस्येत् । तत्र एकस्य वर्णस्य वर्णद्वयात्मकसंज्ञाविधानं व्यर्थमापद्येत । गौरवात् । प्रत्याहाराणां व्यवहारलाघवार्थत्वात् । अतो मध्यमसत्व एवात्र, आद्यन्तशब्दाविति, ताभ्यां मध्यगानामिति, लभ्यते । इतेति । किं अम् प्रत्याहारः अमङणेति मकारेण माभूत् । नन्वेवमपि सुट् प्रत्याहारः टा इति टकारेण किं न स्यात् । टान्तसमुदायापेक्षया तस्य अन्त्यत्वादिति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सुट्प्रत्याहारस्य औटष्टकारेणैव ग्राह्यत्वात् । उक्तं च जैमिनिना । प्रथमं वा नियम्येत कारणस्यानतिक्रमात् । इति । विस्तरभयाद्विरम्यते । **इति हल्संज्ञायामिति** ॥ हल्सूत्रे लकारस्य हलन्त्यमित्यावृत्तप्रथमसूत्रेण इत्संज्ञायां सत्यामादिरन्त्येनेति हल्संज्ञासिद्धौ चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां हल्त्वं सिद्धमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह । **हलन्त्यम्** ॥ आवृत्तयोर्द्वितीयं सूत्रमेतत् । हल् अन्त्यमिति च्छेदः । हल्शब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति । अन्त्यमिति नपुंसकसामानाधिकरण्यात् । उपदेशेऽजनुनासिक इदिति पूर्वसूत्रादुपदेश इति इदिति चानुवर्तते । तदाह । **उपदेशेऽन्त्यमित्यादिना** ॥ धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमानामन्त्यमिति भाष्यम् । अथ कोऽयमुपदेशो नाम । तदाह । **उपदेश आद्योच्चारणमिति** ॥ उपशब्द आद्यर्थकः । दिशिरुच्चारणक्रियायाम् । भावे घञिति भावः । एतच्च आदेऽच उपदेशे इत्यादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः । इति । प्राचीनकारिका तु प्रौढमनोरमायां बहुधा दूषिता । उपदेशे किम् । इदमस्थमुरिति थमुप्रत्यये उकारस्योच्चारणार्थस्य निवृत्तौ मकारस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि इत्संज्ञा माभूत् । तदेवं हलन्त्यमित्यावृत्तद्वितीयसूत्रेण चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां इत्संज्ञा सिद्धेति स्थितम् । ततः किमित्यत आह । **ततः अण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धाविति** ॥ ततः णकारादीनामित्संज्ञासिद्ध्यनन्तरं आदिरन्त्येनेत्यणादिसंज्ञा सिद्धेत्यर्थः । लण्सूत्रे अकारश्चेति प्रतिज्ञातं । तस्य अकारस्य अनन्त्यत्वादहल्त्वाच्च हलन्त्यमिति इत्संज्ञायामप्राप्तायां तत्प्रापकं सूत्रमाह । **उपदेशे** ॥ संज्ञाप्रस्तावात्संज्ञेति

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । 'लण्' (प्र सू ६) सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । 'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । 'आदिरन्त्येन–' (सू २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ।

लभ्यते । तदाह । **उपदेशे अनुनासिक इत्यादिना** ॥ सूत्रे अजिति कुत्वाभावः आर्षः । अजित्संज्ञः स्यादिति विवरणे कुत्वाभावः असन्देहार्थः । ननु मुखेन नासिकयाचोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकः इत्यनुपदमेव वक्ष्यते । शास्त्रकृता च एते कतिपयवर्णास्तथोच्चारिताः । इतरे तु केवलमुखेन उच्चारिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह । **प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति** ॥ प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा । नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् । स्त्रियामित्यधिकारे आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यं । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या इत्यर्थः । शिष्यपरम्परया शास्त्रकृतां तथाविधमुच्चारणं इदानीन्तनानां सुगममिति यावत् । तदेवं लण्सूत्रे अकारस्य अनुनासिकत्वादित्संज्ञा सिद्धा। ततः किमित्यत आह । **लण् सूत्रस्थेति** ॥ लण्सूत्रे तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः सचासाववर्णश्च लण्सूत्रस्थावर्णः तेन सहोच्चार्यमाणो रेफः र इत्येवं रूपः रेफलकारयोस्संज्ञेत्यर्थः । वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् । ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश्च संज्ञेति स्थितम् । एवञ्च अजादिप्रत्याहारेषु संज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाविशेषात् ग्रहणं स्यात् । ततश्च रलयोस्संज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह । **प्रत्याहारेष्वितान्न ग्रहणमिति** ॥ प्रत्याहारेषु अजादिसंज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतान्न ग्रहणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । **अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् इति** ॥ आदिना तृषि मृषि कृषेः काश्यपस्येत्यादि सङ्ग्रहः । कथमयं निर्देशः उक्तार्थे हेतुरित्यत आह । **नहीति** ॥ अत्र अनुनासिकशब्दे ककारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यं इको यणचीति यणादेशः न दृश्यते हीति योजना । यदिहि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात् तर्हि अच् प्रत्याहारे ऋलृक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य इको यणचि इति यणादेशे लोपो व्योर्वलीति लोपे अनुनास्क इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत । श्रूयते च । अतः प्रत्याहारेष्वितान्न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः । यत्तु ऋलृक् इति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि प्रत्ययस्थादित्यादिना इत्वविधिसामर्थ्यादेव यण्लोपश्च न भवति । अन्यथा लाघवाल्लोपमेव विदध्यात् । अतः प्रत्याहारेष्वितान्न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादि निर्देशो न लिङ्गमित्याहुः । तन्न । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इतीत्वविधौ वर्णाधिक्यप्रसङ्गात् । प्रत्याहारशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह । **आदिरन्त्येनेत्यादिना** ॥ प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः । नच अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ इ उ इत्यादिसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः शंक्यः । योगरूढ्याश्रयेणात् वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च तथा रूढिरिति भावः ।

४ । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । (१-२-२७)

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

५ । उच्चैरुदात्तः । (१-२-२९)

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ।

तत्र वर्णसमाम्नायसूत्रेषु पूर्वेण णकारेण एकः प्रत्याहारः । अण् । ककारेण त्रयः । अक् इक् उक् । ङकारेण एकः । एङ् । चकारेण चत्वारः । अच् इच् एच् ऐच् । टकारेण एकः । अट् । परेण णकारेण त्रयः । अण् इण् यण् । मकारेण चत्वारः । अम् यम् ञम् ङम् । ञकारेण एकः । यञ् । षकारेण द्वौ । झष् भष् । शकारेण षट् । अश् हश् वश् झश् जश् बश् । वकारेण एकः । छव् । यकारेण पञ्च । यय् मय् झय् खय् चय् । रेफेण पंच । यर् झर् खर् चर् शर् । लकारेण षट् । अल् हल् वल् रल् झल् शल् । अकारेण एको रप्रत्याहारः । इति वर्णसमाम्नायिकाः प्रत्याहाराश्चतुश्चत्वारिंशत् । एतेषामेव शास्त्रे उपयोगात् । इङ् इत्यादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाभावान्न भवन्ति । शास्त्रे तद्व्यवहाराभावात् । अत्रास्मदीया सङ्ग्रहकारिका । स्यादेको ङञणवटैः षेण द्वौ त्रय इह कणाभ्याम् । चत्वारश्च चमाभ्यां पञ्च यराभ्यां शलाभ्यां षट् ॥ तदेवमणादिसंज्ञासु सिद्धासु अचो ह्रस्वादिसंज्ञां विधत्ते । **ऊकालो** ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्षं । उ ऊ ऊ३ इति त्रयाणां एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां द्वन्द्वसमासे सति सवर्णदीर्घेण ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः । तेषां कालः ऊकालः । कालशब्दो मात्रापर्यायः कालसदृशे लाक्षणिकः । ऊकालः कालो यस्येति विग्रहः । "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इतिः" द्विपदो बहुव्रीहिः । ऊकालशब्दे पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य कालशब्दस्य लोप इत्यभिप्रेत्य फलितमाह । **वां काल इवेत्यादिना** ॥ वः इति ऊशब्दस्य प्रथमाबहुवचनं । वामिति षष्ठीबहुवचनं । वां काल इव कालो यस्येति फलितार्थकथनम् । उक्तरीत्या द्विपद एव बहुव्रीहिः । **क्रमादिति** ॥ यथासंख्यसूत्रलभ्यमेतत् । इहैव तत्सूत्रमुपन्यसितुमुचितम् । नच उ ऊ ऊ३ इत्युवर्णानां कथं ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः । तेषां ऊकालसदृशकालत्वाभावात् । सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वादिति वाच्यम् । ऊशब्दस्याच्च एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणत्वात् । **स इति** ॥ सः ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन उदात्तत्वेनानुदात्तत्वेन स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तत इत्यर्थः । उदात्तसंज्ञामाह । **उच्चैरुदात्तः** ॥ नादधर्मविशेषः उच्चैस्त्वं नेह विवक्षितम् । उपांशूच्चार्यमाणे अव्याप्तेः । किंतु उच्चैश्शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः ऊर्ध्वभागे इत्यर्थे वर्तते । ऊर्ध्वावयवस्य चावयवव्यपेक्षायां तालुकण्ठादिवर्णाभिव्यक्तिस्थानानामित्यर्थो लभ्यते । ऊकालोऽजिति सूत्रादजित्यनुवर्तते । तदेतदाह । **ताल्वादिष्वित्यादिना । सभागेष्विति** ॥ ताल्वादीनां सावयवत्वकथनं ऊर्ध्वभागे इत्यस्योपपादनार्थम् । तेषां अखण्डत्वे ऊर्ध्वभागे इत्यनुपपत्तेः । उदात्तमुदाहरति । **आ**

६ । नीचैरनुदात्तः । (१-२-३०)

स्पष्टम् । अर्वाङ् ।

७ । समाहारः स्वरितः । (१-२-३१)

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच्स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

८ । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । (१-२-३२)

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोद्धयम् । उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्त-

---

ये इति । आये मित्रा वरुणेत्यृचि आकार एकारश्च उदात्त इत्यर्थः । अनुदात्तसंज्ञामाह । **नीचैरनुदात्तः । स्पष्टमिति** ॥ उक्तरीत्या ताल्वादिषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञः स्यादिति स्पष्टार्थकमित्यर्थः । **अर्वाङ् इति** ॥ अर्वाङ् यज्ञस्संक्रामत्यृचि आद्यः अकारः अनुदात्त इत्यर्थः । अथ स्वरितसंज्ञामाह । **समाहार स्वरितः** ॥ पूर्वसूत्राभ्यां उदात्त इति अनुदात्त इति चानुवर्तते । ऊकालोऽजित्यस्मादजित्यनुवर्तते । ततश्च उदात्तः अनुदात्तश्च अच् समाह्रियमाणः स्वरित इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति वर्णद्वयस्य स्वरितसंज्ञा स्यात् । नत्वेकस्य अतो नैवमर्थः । किंतु उदात्तानुदात्तपदे अनुवृत्ते धर्मप्रधाने षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्येते । यत्र समाहरणं स समाहारः । अधिकरणे घञ् । ततश्च उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नाचि मेलनं सोऽच् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः । फलितमाह । **उदात्तत्वानुदात्तत्व इत्यादिना** ॥ ननु उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकास्मिन्नपि मेलने कस्मिन्भागे उदात्तत्वस्य समावेशः कस्मिन्भागे अनुदात्तत्वस्य समावेशः इत्यत आह । **तस्यादितः** ॥ तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्द्धह्रस्वमुदात्तं इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यात् । अत आह । **ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति** ॥ तन्त्रं प्रधानं । (तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते) इति कोशः । न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तत् अतन्त्रं अविवक्षितार्थकमित्यर्थः । ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत् । दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः । ततश्च फलितमाह । **स्वरितस्यादावर्द्धमुदात्तं बोद्धव्यमिति** ॥ ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तेत्यत आह । **उत्तरार्द्धन्त्विति** ॥ ननु एवं सति अग्निमीळ इत्यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तम् । नेत्यत आह । **तस्य चेति** ॥ चकारो वाक्यालङ्कारे । तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् सः उदात्तस्वरितपरः तस्य भावः उदात्तस्वरितपरत्वम् । उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः । **अन्यत्रेति** ॥ उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे अनुदात्तभागस्य उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः । तत्र त्वेवमुक्तम् । अनुदात्तः परश्शेषः स उदात्तश्रुतिर्नचेत् । उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परम् ॥ इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे सति परश्शेष-

श्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा। 'क १ वोऽश्वाः,' 'रथानां' न ये २ ऽराः, शतचक्रं यो ३ ऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तश्रुतिः। 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा।

९। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। (१-१-८)

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्। अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्णस्य द्वादश। तस्य दी-

---

उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः। सः परश्शेषः उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति। किं सर्वत्रैवं नेत्याह। न चेदित्यादिना। उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिदक्षरं परं नोच्यते चेदिति योजना। तत्र अनुदात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति। **क्वेत्यादिना इत्यादिष्वनुदात्त इत्यन्तेन**॥ तत्र क्व इति ह्रस्वस्वरितः। स तावत् वो इत्योकारात्मकोदात्तपरकः। येऽरा इत्येकारो दीर्घस्वरितः। सचऽरा इत्याकारात्मकोदात्तपरः। शतचक्रं यो इत्योकारः कम्पस्वरितः। स तु ह्य इत्यकारात्मकस्वरितपरकः। इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति। **अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति**॥ पदकाले अग्निमित्यन्तोदात्तम्। ईळ इति अनुदात्तम्। तत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति संहितायां ईकारः स्वरितः। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः। ततश्च ईकारः स्वरितः उदात्तस्वरितपरको न भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रुतिरेव भवतीत्यर्थः। तदेवमुदात्तह्रस्वः अनुदात्तह्रस्वः स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वस्त्रिविधः। एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः। तथा प्लुतोऽपि। ततश्च एकैकः अच् नवविध इति स्थितः। **सनवविधोऽपीति**। उक्तरीत्या नवविधोऽपि सः अच् अनुनासिकत्वेन अननुनासिकत्वेन च द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः। तदेवमनुनासिकाः नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्यष्टादशविधत्वमेकैकस्याच इति स्थितम्। अथानुनासिकसंज्ञामाह। **मुखनासिका**॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः। उच्यते उच्चार्यते इति वचनः कर्मणि ल्युट्। मुखनासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः। तदेतदाह। **मुखसहितेत्यादिना**॥ मुखञ्च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु न। तथासति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानां' इति समाहारद्वन्द्वानियमात् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे मुखनासिकवचन इत्यापत्तेः। ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः नेत्याह। **तदित्थमिति**॥ इयता प्रबन्धेन यत् अचां भेदप्रपञ्चनं तत् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवस्थितं वेदितव्यमित्यर्थः। **अष्टादशभेदा इति**॥ अष्टादशप्रकारा इत्यर्थः। **दीर्घाभावादिति**॥ तथाच उदात्तऌकारदीर्घः अनुदात्तऌकारदीर्घः स्वरितऌकारदीर्घः। ते च अनुनासिकास्त्रयः अननुनासिकास्त्रयः इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः प्लुतप्रपञ्चश्च षड्विध इति ऌकारस्य द्वादशविधत्वमेवेति

र्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ।

१० । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । (१-१-९)

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदै-

---

भावः । लृकारस्य दीर्घाभावे होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतॄकार इति ऋकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे अकस्सवर्णे इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । **ह्रस्वाभावादिति** ॥ यद्येचो ह्रस्वास्स्युस्तर्हि वर्णसमाम्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्येरन् । ननु दीर्घाः गौरवात् । अतः एचः ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावात् द्वादशविधत्वमेवैचामिति भावः । अथ 'अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्यय' इति अ इ उ इत्यादिसंज्ञां वक्ष्यन् सवर्णसंज्ञामाह । **तुल्यास्य** ॥ आस्यं मुखं तत्स्थानसाम्यस्य सवर्णेष्वविशिष्टत्वादव्यावर्तकत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः । किंतु आस्ये मुखे भवमास्यं ताल्वादिस्थानं 'शरीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्त्यस्य अकारस्य लोपः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं सवर्णसंज्ञकं स्यादिति भावः । तदाह । **ताल्वादिस्थानमित्यादिना** । **मिथः इति** ॥ परस्परमित्यर्थः । कस्य किं स्थानमित्याकांक्षायां तद्व्यवस्थापकानि पाणिन्यादिशिक्षावचनान्यर्थतः संगृह्णाति । **अकुहेत्यादिना** ॥ अ इत्यष्टादश भेदा गृह्यन्ते । कु इति कादिपञ्चकात्मकः कवर्गः । नचाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः कथमत्र अ इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति वाच्यम् । लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि कथञ्चित्समाधानं बोध्यम् । अश्च कुश्च हश्च विसर्जनीयश्चेति विग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गपर्यायः । **इचु यशेति** ॥ इ इत्यष्टादश भेदाः । चु इति चवर्गः । इश्च चुश्च यश्च शश्चेति विग्रहः । तालु हनु । **ऋटुरषेति** ॥ ऋ इत्यष्टादश भेदाः। टु इति टवर्गः ।आच टुश्च रश्च षश्चेति विग्रहः । ऋशब्दस्य आ इति प्रथमैकवचनान्तम् । धाता इतिवत् । **लृतुलसेति** ॥ लृ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गः । आच तुश्च लश्च सश्चेति विग्रहः । लृशब्दस्यापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तत्वम् । आ अलौ अलः । दन्तशब्देन दन्तमूलप्रदेशो विवक्षितः । अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः । **उपूपेति** ॥ उ इत्यष्टादश भेदाः । पु इति पवर्गः । उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति विग्रहः। उपध्मानीयशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति । **ञमङणनेति** ॥ ञश्च मश्च ङश्च णश्च नश्चेति विग्रहः। चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः । **एदैतोरिति** ॥ एच ऐच एदैतौ । तपरकरणमसन्देहार्थम् । नतु 'तपरस्तत्कालस्य' इति तत्कालमात्रग्रहणार्थम् । तेन प्लुतयोरपि सङ्ग्रहः ।

तोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका अनुस्वारस्य । इति स्थानानि । प्रयत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य

कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः । एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च । **ओदौतोरिति** ॥ ओच्च औच्च ओदौतौ । तपरकरणं पूर्ववदसंदेहार्थमेव । कण्ठश्च ओष्ठौ चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः एकवद्भावो नपुंसकत्वं च । **वकारस्येति** ॥ दन्ताश्च ओष्ठौचेति समाहारद्वन्द्वः । एकवत्त्वं नपुंसकत्वञ्च । **जिह्वामूलीयस्येति** ॥ जिह्वामूलीयशब्दमग्रे व्याख्यास्याति । एवमनुस्वारशब्दमपि । **इति स्थानानीति** ॥ इति एवं प्रकारेण वर्णाभिव्यक्तिस्थानानि प्रपञ्चितानीत्यर्थः । ननु किमिह तुल्यास्यसूत्रे यत्किञ्चित् स्थानसाम्यं विवक्षितम्, उत यावत्स्थानसाम्यम् । न तावदाद्यः । तथा सति इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानकतया सावर्ण्यापत्तौ भवत्येवेत्यत्र इकारादेकारे परे सवर्णदीर्घापत्तेः । न च एकारस्य वर्णसमाम्नाये पाठसामर्थ्यादिकारेण न सावर्ण्यमिति वाच्यम् । एकारपाठस्य अक् इक् उक् इति प्रत्याहारेषु एकारग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात् । किञ्च वकारलकारयोर्दन्तस्थानसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ 'तोर्लि' इत्यत्र लकारेण वकारस्यापि ग्रहणात् तद्वानित्यत्र दकारस्य परसवर्णापत्तिः । यवलपरे यवला वेत्यत्र लकारग्रहणन्तु यथासंख्यार्थं भविष्यति । न द्वितीयः । तथासति कङयोः कण्ठस्थानसाम्येऽपि ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येन सावर्ण्याभावापत्तौ 'चोःकुः' 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्यत्र ङकारस्य ग्रहणानापत्त्या प्राङ् इत्यादौ नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारानापत्तेः । तस्मात्स्थानसाम्यं दुर्निरूपमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यावत्स्थानसाम्यमेव सावर्ण्यप्रयोजकम् । एवञ्च इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानसाम्येऽपि एकारस्य कण्ठस्थानाधिक्यान्न सावर्ण्यम् । वलयोश्च न सावर्ण्यम् । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्यात् । एवञ्च 'तद्वानासां यजुष्येकेषाम्' इत्यादि निर्देशा उपपन्नाः । ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येऽपि ककारेण सावर्ण्यमस्त्येव । आस्यभवस्थानसाम्यस्यैव सावर्ण्यप्रयोजकत्वात् । नासिकायाश्च आस्यानन्तर्गतत्वात् । उक्तञ्च भाष्ये । किम्पुनरास्यं लौकिकं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकादिति । काकलको नाम चुबुकस्याधस्तात् ग्रीवायामुन्नतप्रदेश इति कैयटः । तस्मादास्यभवयावत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ननु तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्देन प्रशब्दबलादाभ्यन्तरयत्नो विवक्षित इति स्थितम् । तत्राभ्यन्तरत्वविशेषणं किमर्थम्, व्यावर्त्याभावादित्यत आह । **यत्नोद्विधेति** ॥ यत्नानामाभ्यन्तरत्वं बाह्यत्वञ्च वर्णोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादिशिक्षासु स्पष्टम् । **आद्य इति** ॥ आभ्यन्तरयत्न इत्यर्थः । कथञ्चातुर्विध्यमित्यत आह । **स्पृष्टेति** ॥ कस्य कः प्रयत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकशिक्षावचनानि पठति । **तत्रेति** ॥ तेषु मध्य इत्यर्थः । **प्रयतनमिति** ॥ प्रयत्न इत्यर्थः । स्पर्शादिशब्दानग्रे व्याख्यास्यति । ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमित्यन्वयः । एतावदेव शिक्षावचनं । नन्वेवं दण्ड आढकमित्यत्र अकारस्य आकारस्य च विवृतसंवृतप्रयत्नभेदेन सावर्ण्या-

प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ।

११ । अ अ । (८-४-६८)

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ।

१२ । पूर्वत्रासिद्धम् । (८-२-१)

भावात् सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह । **प्रयोग इति** ॥ शास्त्रीयप्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्णः इत्यादिशब्दानां प्रयोगे क्रियमाण एव ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतत्वमित्यर्थः । **प्रक्रियेति** । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसमये तु ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वमेवेत्यर्थः ।शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं ह्रस्वावर्णस्य संवृतत्वं प्रच्याव्य शास्त्रमूलभूते वर्णसमाम्नाये तस्य विवृतत्वेनैवोपदिष्टतया कृत्स्नशास्त्रीयप्रक्रियासमये ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वेन दण्डाढकमित्यादौ सवर्णदीर्घादिकार्यनिर्बाधमिति अइउणिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमिति शिक्षावचनं परिशेषात् परिनिष्ठितदशायामेव पर्यवस्यतीति न तदानर्थक्यमिति भावः । अयञ्च शिक्षावचनसंकोचस्सूत्रकारस्यापि सम्मत इत्याह । **एतच्चेति** । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते । **तथाहीति** । यथा एतत् ज्ञापितं भवति तथा स्पष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः । **अ अ** । व्याकरणशास्त्रस्येदमन्तिमं सूत्रं द्विपदम् । तत्र अ इति प्रथमं पदं विवृतपरं लुप्तषष्ठीकम् । द्वितीयन्तु संवृतपरं लुप्तप्रथमाकम् । ततश्च शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं संवृतत्वं प्रच्याव्य वर्णसमाम्नाये विवृतत्वेनोपदिष्टस्य अवर्णस्य संवृतः अवर्णो भवतीत्यर्थः । तदाह । **विवृतमनूद्येति । विधीयत इति** । प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायामप्येतत्सूत्रं कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह । **अस्यचेति** । अस्य अ अ इति सूत्रस्य, स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रति असिद्धत्वात् अविद्यमानत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वमस्त्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां ह्रस्वावर्णस्य कथं स्वाभाविकात्संवृतत्वात् प्रच्यवः, कथं वा विवृतत्वम्, तस्य आकारादिधर्मत्वादित्यत आह । **शास्त्रदृष्ट्येति** । असिद्धत्वमिह न वास्तवात्यन्तासत्त्वं विवक्षितम् । किं तर्हि अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव । एतावता न स्वाभाविकस्य संवृतत्वस्यावर्णात् प्रच्यवः । नापि विवृतत्वम् । तस्य वास्तवं प्रक्रियार्थं विवृतत्वस्यारोपादिति भावः । ननु 'अअ' इति सूत्रस्य कृत्स्नामष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत आह । **तथा च सूत्रमिति** । चोह्यर्थे । तथा तेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्तिहीत्यर्थः । तथाविधं सूत्रमाह । **पूर्वत्रासिद्धम्** ॥ पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी । तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । इतः प्राक्तनं कृत्स्नं सूत्रजालं सपादसप्ताध्यायीति व्यवह्रियते । उपरितनन्तु कृत्स्नं सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवह्रियते इति स्थितिः । तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिस्स्यात् तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत । ततश्च सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत् । एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमिति अर्थो न लभ्येत । तथा-

अधिकारोऽयम्, तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा। त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति।

सति किमु उक्तं किम्वुक्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उञो वो वा' इति वत्वशास्त्रं त्रैपादिकं प्रति नासिद्धं स्यादित्यत आह। **अधिकारोऽयमिति॥** अधिक्रियते उपरितनसूत्रजालशेषत्वेन पठ्यत इत्यधिकारः। कर्मणि घञ्। 'घञजबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। अयमिति तदपेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः। इदं सूत्रमुपरितनसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव। ननु स्वतन्त्रविधिरिति यावत्। 'मयउञो वोवा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते। ततश्च मयः परस्य उञो वकारो वा स्यात्। इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति तदेकवाक्यत्वं संपद्यते। तत्र च अनुवृत्तपूर्वशब्देन इतः प्राक्तनं त्रिपादीस्थं सपादसप्ताध्यायीस्थञ्च कृत्स्नं सूत्रजालं विवक्षितमिति मोऽनुस्वार इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उञो वोवा' इति शास्त्रस्यासिद्धत्वं निर्बाधमित्याह। **तेनेति॥** अधिकारत्वेनेत्यर्थः। **परं शास्त्रमसिद्धमिति॥** असिद्धत्वञ्चात्र नात्यन्तासत्वम्। किन्तु पूर्वशास्त्रदृष्ट्येत्यनुपदमेवोक्तम्। परंशास्त्रमित्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकमिति ध्वनितम्*। कार्यासिद्धत्वं पूर्वपक्षयित्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्रसूत्रे 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः। अस्माभिश्च स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे हलन्तशब्दाधिकारे च अदश्शब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते। तदेवं 'अ अ' इति संवृतविधेः स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य विवृतत्वमेव। परिनिष्ठितदशायामेव संवृतत्वमिति स्थितम्। यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते। तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिबलादेव संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगार्हतेति कल्प्यम्। विवृतसंवृतयोरुच्चारणभेदो वा कल्प्यमित्यलं बहुना। अथ बाह्यप्रयत्नान्प्रपञ्चयति। **बाह्यप्रयत्नस्त्विति॥** प्रशब्दोऽत्र

---

* अयं च पक्षः भाष्ये बहुल दूषितः। तत्र हेतुस्तु लक्ष्येषु समीहितरूपासिद्धिरेव। शब्देन्दुशेखरेऽपि अयं विषयो बहुधा प्रपञ्चितः। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सिद्धे असिद्धत्वारोपः प्रतिपाद्यते। तत्र निरधिष्ठानारोपस्य असंभवात् मूलोदाहरणाय लक्ष्ये विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्यैव कार्यस्य प्रवृत्तेरावश्यकतया प्रकृते मनोरथ इत्यत्र हशिचेतिसूत्रविधीयमानोत्वरूपकार्यापेक्षया परस्य रोरीति सूत्रेण विधीयमानलोपरूपस्यैव कार्यस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ तास्मिन् लोपरूपे कार्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन अभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तरि हते देवदत्तस्य नोन्मज्जनमिति न्यायेन प्रकृते रोरभावात् हशिचेत्युत्वस्य अप्रवृत्तौ इष्टरूपासिद्धिःस्पष्टैव। शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यद्यच्छास्त्रं त्रैपादिकं प्रवृत्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एव असिद्धत्वारोपात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निरङ्कुशा। वस्तुतस्तु कार्यासिद्धत्वपक्षे मनोरथ इत्येतल्लक्ष्यासिद्धिकथनं न चारुतरम्। दर्शनाभावरूपे लोपे अभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन रोस्सत्वात्। अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्। अमू अमी इत्यादि लक्ष्यासिद्धि× परं एतत्पक्षाभ्युपगमे दोष इत्यभियुक्ताः॥

खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः

चिन्त्यः। प्रशब्दबलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्। यत्नो द्विधेत्युपक्रमाच्च। अविवक्षितार्थो वाऽत्र प्रशब्दः। उदात्तानुदात्तस्वरितशब्दाः धर्मपराः। कस्य को बाह्यप्रयत्न इत्याकांक्षायां तद्व्यवस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णाति। **खयामिति** ॥ यमशब्दो व्याख्यास्यते। श्वासः अनुप्रदानः येषां ते श्वासानुप्रदानाः श्वासाख्यबाह्ययत्नवन्तः। **विवृण्वते कण्ठमिति** ॥ विवारः एषां यत्न इति भावः। संवृताः संवाराख्ययत्नवन्तः। नादभागिनः नादाख्ययत्नभाजः। **अयुग्मा वर्गयमगा इति** ॥ कादिपञ्चकं चादिपञ्चकं टादिपञ्चकं तादिपञ्चकं पादिपञ्चकमिति, पञ्च वर्गाः। वर्गगता यमगताश्च अयुग्माः प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः। अल्पासवः अल्पप्राणाः। अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्दं तावत् सामान्यतो व्याचष्टे। **वर्गेष्वित्यादिना** ॥ आद्यानां चतुर्णामिति निर्द्धारणे षष्ठी। एकैकस्मादित्यध्याहार्यम्। तेन 'अन्यारादितरर्ते' इति परशब्दयोगे पञ्चमी। प्रसङ्गात् आद्यानाञ्चतुर्णामिति निर्धारणषष्ठ्यनुपपन्नेति निरस्तम्। **यमोनामेति** ॥ नामशब्द इति पर्यायः। तदयमर्थः। कादि चादि टादि तादि पादि पञ्चकात्मकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णाम्मध्ये एकैकस्मात् पञ्चमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धेति। अथ यमानुदाहृत्य दर्शयति। **पलिक्क्नीत्यादिना** ॥ **तत्सदृशा एव यमा इत्यन्तेन** ॥ एवं वर्गान्तरयमानामप्युदाहरणं याच्च्ञेत्यादि द्रष्टव्यम्। तदेवं यमशब्दं सामान्यतो व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे। **तत्रेत्यादिना** ॥ तत्र खय इत्यस्य व्याख्या वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय इति। खयां यमा इत्यस्य विवरणं तथा तेषामेव यमा इति। ᳲकᳲपौ इत्यस्य विवरणं जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति। विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वात् स एवोपात्तः। शर इत्यस्य विवरणं शषसा इति। एते श्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च विवृण्वते कण्ठमित्येतद्व्याचष्टे। **एतेषां विवारः श्वासः अघोषश्चेति** ॥ अन्ये तु घोषास्स्युस्संवृतानादभागिन इत्येतद्व्याचष्टे। **अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्चेति** ॥ अयुग्मा वर्गयमगा इत्येतद्व्याचष्टे। **वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमाविति** ॥

प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये (द्वितीयचतुर्थौ शलश्च) महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। ≍क ≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। इति (स्थान) यत्नविवेकः। 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' (वा १५०)।

पञ्चमानां यमाभावादिति भावः। यणश्चाल्पासवः स्मृता इत्येतद्व्याचष्टे। **यरलवाश्चाल्पप्राणा इति**॥ ननु श्लोकद्वये महाप्राण एतेषामिति नोक्तम्। अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषादुक्तप्रायमित्याह। **अन्ये महाप्राणा इति**॥ वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः द्वितीयचतुर्थयमाः शषसाश्च अन्यशब्देन विवक्षिताः। यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम्। अत्र शास्त्रे तदुपयोगाभावात्। तदयमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयस्संङ्ग्रहः। खरो विवारश्वासाः अघोषाश्च। हशस्संवारनादाः घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाश्शलश्च महाप्राणा इति। नन्विह बाह्ययत्नप्रपञ्चनं व्यर्थं, तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्याशङ्कते। **बाह्ययत्नाश्चेति**। **यद्यपीति**॥ समुदायश्शङ्काद्योतकः। परिहरति। **तथापीति**॥ सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि 'स्थानेऽन्तरतम' इति वक्ष्यमाणाऽन्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्वान्न वैयर्थ्यम्। इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः। उदात्तादियत्नत्रयस्य तु अज्धर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता। अथ स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यादि सन्दर्भे उपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे। **कादय इत्यादिना**॥ कः आदिः येषान्ते कादयः मः अवसाने येषान्ते मावसानाः। इदञ्च लोकप्रसिद्धपाठापेक्षम्। **इति स्थानयत्नविवेक इति**॥ स्थानयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः। स्थानप्रयत्नेति प्रशब्दपाठस्तु चिन्त्यः अविवक्षितार्थो वा प्रशब्दः। ऋलृवर्णयोर्मूर्द्धदन्तात्मकभिन्नस्थानकत्वात् सवर्णसंज्ञायामप्राप्तायामृकारलृकारयोस्सवर्णविधिरिति तद्विधायकं वार्तिकं अर्थतस्सङ्गृह्य पठति। **ऋलृवर्णयोऽर्मिथः**॥ आच आच रलौ ऋशब्दस्य लृशब्दस्य च आ इति प्रथमैकवचनम्। ऋ लृ औ इति स्थिते ऋकारस्य 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः। अकारः "उरण्रपर" इति लपरत्वं। ऋकारस्य यणादेशो रेफः रलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ। तयोर्मिथः परस्परं सावर्ण्यं सवर्णत्वं वक्तव्यम्। तुल्यास्यसूत्रेण तदलाभादिति सूत्रकारश्शिक्ष्यते। उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनात्मकं हि वार्तिकम्। **अकारहकारयोरिति**॥ उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं प्राप्तम्। अकारस्य कवर्गेण तु न सावर्ण्यप्रसक्तिः। कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतस्पृष्टप्रयत्नभेदात्। विसर्जनीयस्य तु अकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेन विवृतत्वेऽपि तेन अकारस्य न सवर्णसंज्ञा। प्रयोजनाभावात्। ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **इकारशकारयोरिति**॥ तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् उभयोस्सावर्ण्यं प्राप्तम्। इकारस्य चवर्गेण यकारेण

अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते ।

१३ । नाऽऽज्झलौ । (१-१-१०)

आकारसहितोऽच् आच्, स च हल्चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्। तथा हि ।

च न सावर्ण्यप्रसक्तिः । इकारस्य विवृतत्वाच्चवर्गस्य स्पृष्टत्वात् यकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **ऋकारषकारयोरिति** ॥ मूर्धस्थानविवृतयत्नसाम्यात् उभयोस्सावर्ण्यं प्राप्तम्। ऋकारस्य टवर्गेण रेफेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः। ऋकारस्य विवृतत्वात् टवर्गस्य स्पृष्टत्वात् रेफस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अतः ऋकारषकारयोस्सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **ऌकारसकारयोरिति** ॥ दन्तस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यादुभयोस्सावर्ण्यं प्राप्तम्। ऌकारस्य तवर्गेण लकारेणच न सावर्ण्यप्रसक्तिः। ऌकारस्य विवृतत्वात्तवर्गस्य स्पृष्टत्वात् लकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अतः ऌकारस्य सकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यते ॥ एवं प्राप्ते प्रतिषेधति। **नाऽऽज्झलौ** ॥ आ सहितः अच् आच्। शाकपार्थिवादित्वात्सहितशब्दस्य लोपः। सच हल्चं आज्झलौ । तुल्यास्यसूत्रात्सवर्णमित्यनुवर्तते । तच्च पुल्लिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह। **आकारसहितोऽजित्यादिना** ॥ ननु किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह। **तेनेत्यादि यणादिकं नेत्यन्तम्** ॥ तेन प्रतिषेधेन, आदिना सवर्णदीर्घसङ्ग्रहः। दधीति इकारस्य हकारे षकारे सकारे च परे "इकोयणचि" इति यणादेशः। शीतळमित्यत्र शकारे परे सवर्णदीर्घश्च नभवतीत्यर्थः। नन्वस्तु अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः ऌकारसकारयोश्च सावर्ण्यम्। तथापि दधि षष्ठमित्यादौ यणादिकं न प्रसक्तम् । अच्परकत्वाभावादित्यत आह। **अन्यथेत्यादिना** ॥ अन्यथा तेषां सावर्ण्याभ्युपगमे दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यच्त्वं स्यादित्यन्वयः। ननु वर्णसमाम्नाये हकारादीनां अकारचकारमध्यगत्वाभावात् कथमच्त्वमित्यत आह । **ग्रहणकशास्त्रबलादिति** ॥ गृह्णन्त्यकारादयस्स्वसवर्णान् येन तत् ग्रहणं। करणे-ल्युट् स्वार्थे कः। अणुदित्सूत्रादित्यर्थः। यद्यप्यच्छब्दवाच्यत्वं वर्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानाम्। तथापि इकोयणचीत्यादौ अच्छब्देन अकारादिषूपस्थितेषु तैः अणुदित्सूत्रबलेन स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति । ततश्चाच्पदवाच्याकारादिवाच्यत्वादाकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः । न च इकोयणचीत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तेर्नलक्षणासंभवः। अणुदित्सूत्रन्तु अस्यच्वावित्यादौ सावकाशमिति वाच्यम्। त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशबलेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणावश्यम्भावात् । तथाच अच्त्वं स्यादित्यस्य अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः। किन्तद्ग्रहणकशास्त्रमित्याकांक्षायान्तदुपपादनं प्रतिजानीते। **तथाहीति** ॥

१४ । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । (१-१-६९)

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः, अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् । अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं ऌकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । 'नाज्झलौ' (सू १३)

अणुदित्सवर्णस्य ॥ प्रत्ययशब्दस्य अणादिप्रत्ययपरत्वे 'त्यदादीनामः' 'इदमइश्' इत्यादीनां पर्युदासो न स्यादित्यतो व्याचष्टे । **प्रतीयत इति** ॥ उत् इत् यस्य सः उदित् कु चु टु तु पु इत्यादिः । चकारात्स्वंरूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदाह । **अविधीयमान इत्यादिना** ॥ अणिति पूर्वेण परेण वा प्रत्याहार इति संशये निर्धारयति । **अत्रेति** ॥ अस्मिन्नेव सूत्रे अण् परेण णकारेण । इतरत्र तु 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादौ पूर्वेणैवेत्यर्थः । अत्र च आचार्यपारम्पर्योपदेशरूपं व्याख्यानमेव शरणम् । एवञ्चाणुदित्सूत्रेणानेन अकारादिभिश्चतुर्भिर्दीर्घप्लुतानामिव सवर्णभूतहकारादीनामपि ग्रहणादच्त्वात्तेषु परेषु इकारस्य यणादिकं स्यादिति नाज्झलाविति प्रतिषेध आवश्यक इति स्थितम् । अणुदित्सूत्रस्य फलमाह । **तदेवमिति** ॥ तत् अणुदित्सूत्रं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण फलतीत्यर्थः । **त्रिंशत इति** ॥ ऋ ऌ वर्णयोर्मिथस्सवर्णतया ऋकारेण स्वाष्टादशभेदानां ऌकारीयद्वादशभेदानां च ग्रहणादिति भावः । **एवं ऌकारोऽपीति** ॥ ऋकारस्यापि ऌकारसवर्णत्वादिति भावः । ननु एकारेण ऐकारप्रपञ्चोऽपि गृह्येत ऐकारेण एकारप्रपञ्चश्च । तथा ओकारेण औकारप्रपञ्चो गृह्येत । औकारेण ओकारप्रपञ्चश्च । ततश्च एचश्चतुर्विंशतेस्संज्ञास्युरित्येवं वक्तव्यम् । ननु द्वादशानामित्यत आह । **एदैतोरिति** ॥ कुतो न सावर्ण्यमित्यत आह । **ऐ औजिति** ॥ यदि ह्येदैतोः ओदौतोश्च परस्परं सावर्ण्यं स्यात्तर्हि एकारेण ऐकारप्रपञ्चस्य ओकारेण औकारप्रपञ्चस्य च अकारादिभिर्दीर्घप्लुतानामिव ग्रहणसम्भवात् 'ऐऔच्' इति सूत्रन्नारभ्येत । आरभ्यते च । अतः एदैतोरोदौतोश्च न परस्परं सावर्ण्यमिति विज्ञायत इत्यर्थः । अच् इच् एच् इत्यादि प्रत्याहारास्तु ङकारेणैव निर्वाह्याः । न च 'एचोऽयवायाव' इत्यत्र यथासङ्ख्यार्थमैऔजिति सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । तत्र 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेणैव निर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु, 'ऐ औच्' इति सूत्राभावे 'वृद्धिरादैच्' 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' 'प्लुतावैच इदुतौ' इत्यादौ एङ्ग्रहणापत्तौ एदैतोरपि ग्रहणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमैच्प्रत्याहार आवश्यकइति तदर्थमैऔजित्यारम्भणीयमेव । अतः ऐऔजिति सूत्रारम्भस्य चरितार्थत्वात् एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावसाधकत्वकथनमनुपपन्नमेव । एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावस्तु वृद्धिरादैजित्यादौ क्वचिदैज्ग्रहणात् 'अदेङ्गुणः' इत्यादौ क्वचिदेङ्ग्रहणाच्च सुनिर्वाहः । अन्यथा सर्वत्र एङ्ग्रहणमेव ऐज्ग्रहणमवे वा कुर्यात् । तावतैव चतुर्णां ग्रहणसम्भवात् । अत एव् एङिति प्रत्याहारद्वयग्रहणसामर्थ्यादेदैतोरोदौतोश्च न मिथस्सावर्ण्यम् । 'प्लुतावैच इदुतौ' 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्याच्चेति शब्देन्दुशे-

इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव, तथापि हकारस्याकारो न सवर्णः । तत्राकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ढः'

खरे प्रपञ्चितम् । **तेनेति** ॥ एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावेनेत्यर्थः । **नापादनीयमिति** ॥ नाशङ्कनीयमित्यर्थः। एवञ्च एकारेण सह वर्तत इति सैः हेसैरित्यत्र 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपो न । ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोंऽशसोः' इत्यात्वञ्च न । स्यादेतत् । हकारस्य आकारस्य च सवर्णसंज्ञा स्यात् स्थानप्रयत्नसाम्यात् ।अज्झलामेव सावर्ण्यनिषेधात् वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानां अज्झल्शब्दवाच्यत्वात् । आकारप्रश्लेषे च प्रमाणाभावात् । नचाकारस्याच्त्वात् तेन आकारस्यापि अणुदित्सूत्रेण ग्रहणादाकारहकारयोर्नसावर्ण्यमिति वाच्यम् । ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्यच्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति । नाज्झलावितिप्रवृत्तिदशायाञ्च ग्रहणकशास्त्रं नलब्धात्मकम्। तद्धि सवर्णपदघटितम् । सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकं सवर्णसंज्ञाविधायकञ्च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसन्नं स्वकार्यक्षमम् । तदुक्तं 'प्रकल्प्यापवादविषयं उत्सर्गोऽभिनिविशत' इति । उक्तञ्च भाष्ये 'वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । तदुत्तरकालमणुदित्सूत्रम् । इत्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति' इति । अन्यत्र 'अस्यच्वौ' इत्यादावित्यर्थः । अत्र भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यनेन नाज्झलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिर्विवक्षितः । केवलसावर्ण्यविधेः प्रत्याहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमासम्भवात् । तथाचाणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकत्वात् । तेन नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् सावर्ण्यविधिनिषेधाभावात् आकारहकारयोस्सावर्ण्यं स्यादिति शङ्कते । **नाज्झलाविति सावर्ण्येत्यादिना** ॥ यद्यपीति संभावनायाम् । अक्षरसमाम्नायश्चतुर्दशसूत्री । तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः। 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ् । न च नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायामणुदित्सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्र अजित्यनेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु । प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाया अनुपदमेव प्रपञ्चितत्वादिति वाच्यम् । स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा । न चात्राच्छब्दवाच्याकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामस्ति। अणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेरिति भावः । परिहरति । **तथापीति** ॥ वार्णसमाम्नायिकानामेव नाज्झलाविति निषेध इत्यभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः। कुत इत्यत आह । **तत्राकारस्यापीति** ॥ अपिशब्दो व्युत्क्रमः । तत्र नाज्झलाविति सूत्रे । आ सहितः अच् आच् इत्याकारस्यापि सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः।नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यं, किन्तत्प्रतिषेधार्थेन आकारप्रश्लेषेणेत्यत आह । **तेनेति** ॥ तेन हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन हकारेण आकारस्य ग्रहणाभावात्, विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति हकारस्य विधीयमानं ढत्वं पकारादाकारस्य न भवति । आकारप्रश्लेषाभावे तु, तस्य हकारस्य च, सावर्ण्यसत्वात्, हकारेण आकारस्य च ग्रहणादिति, तस्य ढत्वं स्यादित्यर्थः। अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोप एवापादनीय इति नवीनाः । **'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति सूत्रे वेलास्विति लकारादाकारस्य निर्देशः नाज्झलावित्यत्र आकारप्रश्लेषे प्रमाणम् ।**

(सू ३२४) इति ढत्वं न भवति। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा। तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा।

१५। तपरस्तत्कालस्य। (१-१-७०)

तः परो यस्मात्स तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात्। तेन 'अत्' 'इत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। 'ऋत्' इति द्वादशानाम्।

अन्यथा तत्र ढत्वस्य संयोगान्तलोपस्य वा आपत्तौ आकारो न श्रूयेतेत्यलम्। ननु ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमेव क्रियताम्। अणुदित्सवर्णस्येति किमण्ग्रहणेन। हयवरलानां सवर्णाभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्यर्थत्वादित्यत आह। **अनुनासिकेति। तेनेति॥** उक्तद्वैविध्येन सवर्णत्वात् अननुनासिकास्ते यवलाः प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोस्संज्ञाः। अनुनासिकास्तु यवलाः अननुनासिकानामपि न संज्ञाः। भेदका गुणा इत्याश्रयणात्। वर्णसमाम्नाये अननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च। एवञ्च यवलसंग्रहार्थं ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमपहाय अण्ग्रहणमिति भावः। ग्रहणकसूत्रे अण् सवर्णानां ग्राहक इति स्थितम्। एवं सति अत् इत् उत् इत्यादि तपराणामप्यणां स्वस्वसर्वसवर्णग्राहकत्वे प्राप्ते इदमारभ्यते। **तपरस्तत्कालस्य**॥ तपर इत्यावर्तते। प्रथमस्तावत्तपरशब्दः तः परः यस्मादिति बहुव्रीहिः। द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः। ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते। तस्य तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुव्रीहिः। ऊकालः, उष्ट्रमुख इत्यादिवत् समासः। एवञ्च अत्, इत्, इत्याद्यात्मकः अण् तपरत्वेन उच्चार्यमाणः स्वीयकालसदृशकालस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः। तत्र, अत्, इत्, उत्, ऋत्, इत्येतेषां तपराणां ह्रस्वाकारादीनामणां कालास्तत्कालाः तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चाः। एत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येतेषान्तु तपराणामेकारादीनां तत्तत्कालाः तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः। तत्र ह्रस्वाकारादीनां तपराणां तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य एकारादीनाञ्च दीर्घाणां तपराणां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धेसत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं संपद्यते। अण् तपरश्चेत् तत्कालस्यैव सवर्णस्य ग्राहकः। नत्वतत्कालस्येति। एवञ्च अतत्कालनिवृत्त्यात्मकपरिसङ्ख्यार्थमिदं सूत्रम्। वैयाकरणास्तु परिसङ्ख्याविधिमेव नियमविधिरिति व्यवहरन्ति। तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे। **तः परो यस्मादित्यादिना॥** नियमविधानस्य फलमाह। **तेनेत्यादिना॥** तेन नियमविधानेन। आदिना ऌत् इत्यादि सङ्ग्रहः। अत्, इत्, उत्, ऌत्, एत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येते अष्टौ तपराः अणः स्वस्वसमानकालानां षण्णां षण्णामेव सञ्ज्ञाः। नत्वतत्कालानामित्यर्थः। **ऋदिति द्वादशानामिति॥** ऋऌवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानादिति भावः। नन्वेवं ऌदित्यपि द्वादशानां ग्रहणं स्यात्। तथाच पुषादिद्युताद्य्ऌदित इत्यादि विधयः ऋदित्स्वपि प्रवर्तेरन्निति चेन्न। ऋदित्यनेन ऌप्रपञ्चस्य ग्रहणेऽपि क्वचित् ऌदिद्ग्रहणबलेन ऌ इत्यनेन ऋप्रपञ्चस्य ग्रहणाभावात्। अन्यथा ऋतो ङीत्यादौ क्वचित् ऋद्ग्रहणस्य पुषादिद्युताद्य्ऌदित इत्यादौ क्वचित् ऌदिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सर्वत्र ऋदिद्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋदिति द्वादशानामित्येवोक्तम्। ननु ऌदपीति। अत्र च तःपरो यस्मादिति बहुव्रीहेः अत्,

१६ । वृद्धिरादैच् । (१-१-१)

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

१७ । अदेङ्गुणः । (१-१-२)

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

१८ । भूवादयो धातवः । (१-३-१)

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

इत्, उत्, इत्याद्युदाहरणम् । तातपर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यैकार उदाहरणम् । आत्, ईत्, ऊत्, इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम् । आकारादिषु हि तपरसूत्रमपूर्वविधानार्थम्, उत नियमार्थं? नाद्यः । तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः । तत्र अणित्यस्य उक्तरीत्या वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रपरत्वात् । तपरसूत्रे अण्ग्रहणानुवृत्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिः दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यताया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात् । न द्वितीयः । उक्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वार्णसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्यसम्भवेन तपरसूत्रस्य तेष्वतत्कालव्यावृत्तिफलकतन्नियमनार्थत्वानुपपत्तेः । सिद्धे सत्यारम्भस्यैव नियमार्थत्वात् । एवञ्च आत्, ईत्, इत्यादि तपरकरणमसंदेहार्थमेवेत्यास्तां तावत् । तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चः ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च । इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञान्तावदाह । **वृद्धिरादैच्** ॥ यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिमं सूत्रम् । तथापि नेदमादावुपन्यस्तम् । अस्य सूत्रस्य तपरकरणे च प्रत्याहारगर्भितत्वेन ग्रहणकशास्त्रनियमार्थतपरसूत्रप्रत्याहारसूत्रप्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकतया प्रत्याहारशास्त्रग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चनिरूपणात् प्रागुपन्यासानर्हत्वात् । नच सूत्रकृता अयमेव पाठक्रमः कुतो नाद्रियत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात् । आच्च ऐच्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति समासान्तस्तु न । अत एव निर्देशेन समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'चोः कुः' इति पदान्ते विहितं कुत्वमपि न । 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात् । 'वृद्धिरादैजदेङ्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति पदान्ते विहितजश्त्वन्तु भवत्येव । उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्ते, इति वचनात् । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः । नचैवमपि पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्त्वाभावश्च कुतो न स्यादिति वाच्यम् । 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्यलं ॥ आच्च ऐच्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथासति सौत्रमेकवचनम् । आचार्यपारम्पर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति लभ्यते । तदेतदाह । **आदैच्चेत्यादिना । अदेङ्गुणः** ॥ संज्ञाप्रस्तावात् संज्ञेति लभ्यते । अच्च एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः । तदाह । **अदेङ्चेत्यादिना । भूवादयो धातवः** ॥ भूश्च वाश्च भूवौ । आदिश्च आदिश्च आदी । प्रथमः आदिशब्दः प्रभृतिवचनः । द्वितीयस्तु प्रकारवचनः । भूवौ आदी येषान्ते भूवादयः । भू प्रभृतयः वा सदृशाश्च ये, ते धातुसंज्ञका इत्यर्थः । वा धातुसादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेन । तदाह । **क्रियावाचिन इत्यादिना** ॥ क्रियावाचिनः किम् । धातुपाठे या इत्यस्य पाठात् याः पश्यन्तीत्यत्र टाबन्त

१९ । प्राग्रीश्वरान्निपाताः । (१-४-५६)

इत्यधिकृत्य ।

२० । चादयोऽसत्त्वे । (१-४-५७)

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

२१ । प्रादयः । (१-४-५८)

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

२२ । उपसर्गाः क्रियायोगे । (१-४-५९)

२३ । गतिश्च । (१-४-६०)

यच्छब्दस्य धातुत्वं माभूत् । धातुत्वे हि आतो धातोरित्याल्लोपः स्यात् । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तयच्छब्दस्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः । क्रियावाचिन इति तु वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य निपातस्य धातुत्त्वनिवृत्यर्थम् । धातुपाठे वा इत्यस्य पाठात् वा गतिगन्धनयोः या प्रापण इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । क्रियावाचिन इत्युक्तौ तु न दोषः । वार्थस्य विकल्पस्य, वा भविष्यति इति वा अभवदित्येवं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्त्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । भ्वादयः किम् । वर्जनक्रियावाचिनो हिरुक् इत्यस्य धातुत्वं माभूत् । **प्राग्रीश्वरान्निपाताः** ॥ प्रथमस्य चतुर्थपादे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यनन्तरमिदं सूत्रम् । रीश्वरशब्दः । 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम् । अनुकरणत्त्वात् नापशब्दः । अत एव प्रत्यक्षोपजीव्यत्वादिति चिन्तामणिवाक्यस्य प्रत्यक्षेतीति प्रतीकग्रहणं तद्व्याख्याने दृश्यते । इतः प्रभृति अधिरीश्वर इत्येतत्पादीयोपरितनसूत्रे रीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । निपातपदमनुवर्तत इति यावत् । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । 'ईश्वरे तोसुन् कसुनौ' इति द्वितीयाध्यायस्थस्यावधित्वम्माभूत् । यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् अधिरीश्वर इत्यस्यैवावधित्वं, तदा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थम् । **चादयोऽसत्वे** ॥ चः आदिः येषान्ते चादयः । गणपाठसिद्धाः । निपाता इत्याधिकृतम् । सत्वशब्देन द्रव्यमुच्यते 'द्रव्याऽसुव्यवसायेषु सत्वम्' इत्यमरः । लिङ्गसंख्याकारकान्वितं द्रव्यम् । चाद्यर्थास्समुच्चयादयः । यदा चादिभिर्गम्यन्ते तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति । यदा समुच्चयादिशब्दगम्यास्तदा लिङ्गाद्यन्विताः । शब्दस्वाभाव्यात् । न सत्वं असत्वं अद्रव्यं तत्र वाचकतया विद्यमानाश्चादयः निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः । तदाह । **अद्रव्यार्था इति** ॥ असत्वे किम् । छागः पशुरिति चादौ पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवाचित्वान्न निपातत्वम् । इह तु स्यादेव । पुष्टं पशु मन्यते । इह पशु इति सम्यगर्थे । **प्रादयः** ॥ असत्व इत्यनुवर्तते, निपाता इति च । तदाह । **अद्रव्येति** । **तथेति** ॥ निपातसंज्ञका इत्यर्थः । **उपसर्गाः** । **गतिश्च** ॥ सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकर्यात् सहोपात्तम् । प्रादय इत्यनुवर्तते । गतिरिति

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप, एते प्रादयः ।

२४ । न वेति विभाषा । (१-१-४४)

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

बहुत्वे एकवचनमार्षम् । तदाह । **प्रादय इत्यादिना । क्रियायोग इति** ॥ क्रियाया अन्वये सतीत्यर्थः । निपाता इत्यप्यत्रानुवर्तते । प्राग्रीश्वरात्तदधिकारात् । ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञकाभवन्ति । आकडारादिति च बाध्यते । गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशस्सिद्ध्यति । ततश्च प्रणेयमित्यादौ उपसर्गकार्यं 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि सिद्ध्यति । गतिकारकेत्यादि कार्यञ्च निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च । अथ प्रादीन् पठति । **प्रपरेत्यादि** ॥ परा इत्याकारान्तं । अयधातौ ' उपसर्गस्यायतौ ' इति निर्दुरोर्लत्वम् । निलयते दुलयते । निसो दुसश्च 'ससजुषोरुः' इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् न लत्वम् । निरयते दुरयते । एतदर्थमेव निस् दुसोर्निर् दुरोश्च पृथक्पाठः । **नवेति विभाषा** ॥ मेध्यः पशुरनड्वान्विभाषित इत्यादि याज्ञिकप्रयोगे विभाषाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः । इहतु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं मिळितं विभाषाशब्दार्थ इति बोधयितुमिदमारभ्यते । इति शब्दाभावे स्वं रूपं शब्दस्येति न वा शब्दयोः स्वरूपपरत्वान्नवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थस्स्यात् । ततश्च "विभाषाश्वेः" इत्यादौ न वा शब्दावादेशौ स्यातां । इति करणे तु नायं दोषः । इतिर्हि प्रत्येकं सम्बध्यते । ततश्च नेति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, वेति शब्देन योऽर्थो गम्यते विकल्पः, तदुभयस्य मिळितस्य विभाषा संज्ञा स्यादित्यर्थः फलति । एवञ्च नवाशब्दार्थयोरेव संज्ञित्वं लभ्यते , न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः । तदाह । **निषेधविकल्पयोरित्यादि** ॥ उभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि । प्राप्तविभाषा अप्राप्तविभाषा उभयत्र विभाषेति त्रिविधा विभाषा । प्राप्तविभाषा यथा । विभाषा जसीति वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र द्वन्द्वे चेति नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयं । अप्राप्तविभाषा यथा । तीयस्य ङित्सु विभाषेति । द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् अप्राप्तायां सर्वनामसंज्ञायां विभाषेयम । उभयत्र विभाषा यथा । विभाषा श्वेरिति श्वयतेर्लिटि यङि च सम्प्रसारणं विभाषेयम् । तत्र लिटि शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः, इत्याद्युदाहरणम् । यङि तु शोशूयते इति । अत्र यङंशे अप्राप्तविभाषैवेयम् । लिटि तु द्विवचनबहुवचनेष्वपित्सु "वचि स्वपि यजादीनां किति" इति नित्यतया सम्प्रसारणं प्राप्तम् । पित्सु त्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव । 'असंयोगाल्लिट् कित्" इति कित्वस्य अपित्स्वेव प्रवृत्तेः । एवञ्च प्राप्तेऽप्राप्तेच आरम्भात् "विभाषा श्वेः" इत्युभयत्र विभाषेति स्थितिः । तत्र यदि 'नवेति विभाषा' इति सूत्रन्नारभ्येत। तर्हि 'अनड्वान्विभाषित' इत्यादि याज्ञिकप्रयोग इव विभाषा श्वेरित्यत्रापि केवलविकल्पः प्रतीयेत । भावः अभावश्चेति द्वयन्तावद्विकल्पः । ततश्च विभाषाश्रुतौ प्रवृत्तिस्तदभावश्चेति द्वयमपि विधेयमिति

२५। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। (१-१-६८)

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

लभ्यते । तत्र यदि "विभाषाश्वेः" इति विकल्पो विधिमुखः लिटि श्वयतेस्संप्रसाणं भवति न भवतीति पित्स्वेव विकल्पस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि सम्प्रसारणस्य। वचिस्वपीति किति विहितस्य अप्राप्तत्वेन प्रथमं भवनांशो विधेयः । तस्य पाक्षिकत्वाय न भवतीत्यपि विधेयम्। कित्सु तु प्रवृत्तिर्नस्यात् । तेषु हि वचिस्वपि यजादीनां किर्तीति प्राप्तत्वात्। प्रथमं भवनांशो न विधेयः । न भवतीत्यंश एव विधेयः । एवञ्च उभयांशाविधेयत्वालाभात्तत्र विकल्पविधिरयं न प्रवर्तेत । तत्र नित्यमेव संप्रसारणं स्यात्। यदितु विकल्पो निषेधमुखः लिटि श्वयतेस्सम्प्रसारणन्नभवतीति, तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिस्स्यात्। तत्र हि वचिस्वपीति प्राप्तत्वान्नभवतीति प्रथमं विधेयम्। अभवनस्य पाक्षिकत्वलाभाय भवतीत्यपि विधेयम्। पित्सु तु प्रवृत्तिर्नस्यात्। तत्र सम्प्रसारणस्य अप्राप्ततया न भवतीत्यंशस्य प्रथमं विध्यनर्हत्वात्। न च पित्सु विधिमुखः कित्सु निषेधमुखः इत्युभयथापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। सकृच्छ्रुतस्य विभाषाशब्दस्य क्वचिद्विधिमुखविकल्पबोधने क्वचिन्निषेधमुखविकल्पबोधने च असामर्थ्यात्। आवृत्या तद्बोधनेतु स एव दोषः। नवेतिविभाषेत्यारम्भेतु श्रुतक्रमानुरोधेन बोधात्। नेत्यंशेन कित्सु पूर्वन्निषेधः प्रवर्तते। ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि निस्सम्प्रसारणतया ऐकरूप्यं प्रापिते सति भवति नभवतीत्येकरूपेण विधिमुख एव विकल्पः प्रवर्तते। तदेवमुभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम्। प्राप्तविभाषायान्तु नास्योपयोगः। तत्र भवनांशस्य प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्। अप्राप्तविभाषायामपि न तस्योपयोगः। तत्र अभवनांशस्य सिद्धत्वेन विध्यनर्हत्वात्। नचैवमपि 'उणादयोबहुळम्। हृक्रोरन्यतरस्याम्। छन्दस्युभयथा। अनुपसर्गाद्वा' इत्यादि विधिषु विभाषाशब्दाभावात्। केवलविकल्पविधौ वैरूप्यं दुर्वारमिति वाच्यम्। विभाषाशब्दस्यात्रसूत्रे विकल्पवाचकशब्दोपलक्षणत्वात्। एवञ्च लोके ये विकल्पपर्यायाश्शब्दाः ते सर्वे अस्मिन् शास्त्रे निषेधविकल्पयोः प्रत्यायका इति सूत्रार्थपर्यवसानं बोध्यम्। भाष्येतु विभाषादिशब्दानां लोकवदेव केवलविकल्पपरत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन विकल्पस्य प्रवृत्युपपत्तेः एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यलं बहुना। 'अग्नेर्ढक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। राज्ञो यत्' इत्यादौ लौकिकव्युत्पत्या उपस्थितानां वह्निवातादीनां अर्थानां ढगादिप्रत्ययैः पौर्वापर्यासम्भवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासम्भवाच्च तत्तदर्थकपर्यायशब्दानां ग्रहणापत्तौ तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारभ्यते । **स्वं रूपम्** ॥ अग्नेर्ढगित्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य यत् स्वरूपं श्रुतं तदेव अग्न्यादिशब्दैः प्रत्येतव्यम् । नतु तदन्यः तत्तत्पर्यायोऽपि। शब्दशास्त्रे सङ्केतिता वृद्धिगुणादिसंज्ञा शब्दसंज्ञा तत्र नायन्नियम इत्यर्थः। तदाह। **शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञीति** ॥ बोध्यमित्यर्थः। न च वृद्धिः गुणः इत्यादि संज्ञाविधिबलादेव तत्र तदर्थग्रहणं भविष्यतीति किं शब्दसंज्ञेत्यनेनेति वाच्यम्। 'उपसर्गे घोः किः' इत्यत्र घु शब्द इति घु धातु निवृत्यर्थत्वात् 'दाधाघ्वदाप्' इति संज्ञाकरणस्य 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इत्यादौ आवश्यकतया संज्ञाकरणस्य

२६ । येन विधिस्तदन्तस्य । (१-१-७२)

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ।

२७ । विरामोऽवसानम् । (१-४-११०)

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञस्स्यात् ।

सामर्थ्योपक्षयादित्यन्यत्र विस्तरः । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । यत् शब्दस्य रूपं उपादाय यो विधिरारभ्यते सः तस्य तदन्तस्य च भवतीत्येतद्वक्तुमाह । **येन विधिः** ॥ विधीयत इति विधिः 'उपसर्गे घोः किः' इति दधातेः भावे किप्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया । शास्त्रकृत् विधाने कर्ता । धातोरित्यधिकृत्य एरजिति इकारेण विशेषणेन धातोरच्प्रत्ययं विधत्ते पाणिनिः । करणं च व्यापारवत् । एरजित्यत्र विशेषणस्येकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इतरव्यावर्तनमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र येनेति तृतीयान्तेनोच्यते । स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते । एवं च विशेषणसमर्पकश्शब्दः तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक इति फलति । तदाह । **विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य चेति** ॥ विशेषणसमर्पकश्शब्दस्तदन्तस्य शब्दस्य विशेषणसमर्पकशब्दस्य च बोधकस्स्यादिति यावत् । ततश्च एरजित्यत्र इकारान्ताद्धातोरच् प्रत्ययस्स्यात् इकाररूपाद्धातोश्चेति फलति । यथा । चयः, अयः । केचित्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणपरत्वं यच्छब्दस्य लभ्यत इत्याहुः । तत्तु शब्देन्दुशेखरे दूषितम् । **समासेति** ॥ वार्तिकमेतत् । समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र द्वितीयाश्रितेति समासो न भवति । सूत्रनडस्य गोत्रापत्यं सौत्रनाडिः अत इञ्, अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । अत्रनडादिभ्यः फक्, इति न भवति । नन्वेवं सति पचन्तमतिक्रान्ता अतिपचन्तीत्यत्र उगितश्चेति उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् विहितो ङीप् न स्यात् । प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । तथा दाक्षिरित्यत्र अत इञ् इति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यं इरित्यत्रैव इञ् स्यादित्यत आह । **उगिदिति** ॥ इदमपि वार्तिकम् । द्वितीयायां चेति वर्जयतेर्णमुल् । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवति । उगिद्वर्णग्रहणे तु येन विधिरिति तदन्तविधिरस्त्येव ततश्च अतिपचन्तीत्यत्र उगिदन्तप्रातिपदिकान्तात् उगितश्चेति ङीप् । दाक्षिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् सिद्ध्यति । **विरामोऽवसानम्** ॥ विरम्यते अस्मिन्निति विरामः सामीपिकेऽधिकरणे घञ् । विरमणं क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावात् वर्णानामुच्चारणाभावात्मक इति लभ्यते । तथाच यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यर्थः फलति । तदभिप्रेत्य व्याचष्टे । **वर्णानामित्यादिना** ॥ यस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणां उच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञकः इत्यध्याहारेण विवरणं

२८। परः सन्निकर्षः संहिता। (१-४-१०९)

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

२९। सुप्तिङन्तं पदम्। (१-४-१४)

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्।

३०। हलोऽनन्तराः संयोगः। (१-१-७)

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः।

३१। ह्रस्वं लघु। (१-४-१०)

३२। संयोगे गुरु। (१-४-११)

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्।

योज्यम्। यद्वा वर्णानामुच्चारणाभावः विरामः। भावे घञ्। स च किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव गृह्यते। व्याख्यानात्। अस्मिन् पक्षे किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरं वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः अवसानमिति विवरणयोजना। तत्र प्रथमपक्षे खरवसानयोरित्यत्र खरि परतः रेफस्य विसर्गः। अवसाने तु रेफे स्थानिनीति योज्यम्। खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वं बोध्यम्। **परस्सन्निकर्षः** ॥ परः अतिशयितः "दूरानात्मोत्तमाः परा" इत्यमरः। सन्निकर्षस्सामीप्यं अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः। अर्धमात्रकालव्यवधानस्य अवर्जनीयत्वात्। तदेतदभिप्रेत्याह। **अतिशयित इत्यादिना**। **सुप्तिङन्तं पदम्** ॥ स्वौजसमौडिति सूत्रे सु इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। ननु सप्तमीबहुवचनस्यैवात्र ग्रहणम्। व्याख्यानात्। सुप्च तिङ् च सुप्तिङौ तौ अन्ते यस्य तत् सप्तिङन्तं शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावाल्लभ्यते। अन्तशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते। तदाह। **सुबन्तमित्यादिना**। **हलोऽनन्तरास्संयोगः** ॥ अन्तरशब्दोऽत्र व्यवधाने वर्तते 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः। व्यवधानञ्च विजातीयेनैव। अविद्यमानं अन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः। नञोऽस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदस्य लोपः। तदाह। **अज्भिरित्यादिना** ॥ तत्र हलश्च हलौ च हल इत्येकशेषः। तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते। ततश्च शिक्षेत्यत्र 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्ययस्सिध्येत। अत्र च समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा। महासंज्ञाकरणात्, व्याख्यानाच्च। नतु प्रत्येकम्। तथासति सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र पकारसन्निधौ तकारस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः। यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोस्संयोगसंज्ञा नतु बहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टं। **ह्रस्वं लघु** ॥ ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम्। अत एव निर्देशात् ह्रस्वशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि। **संयोगे गुरु** ॥ ह्रस्वमित्यनुवर्तते। तदाह। **संयोगे**

३३ । दीर्घं च । (१-४-१२)

दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ।

। इति संज्ञाप्रकरणम् ।

॥ अथ परिभाषाप्रकरणम् ॥

३४ । इको गुणवृद्धी । (१-१-३)

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

३५ । अचश्च । (१-२-२८)

पर इत्यादिना ॥ दीर्घश्च ॥ संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । **इति संज्ञाप्रकरणमिति ॥** सन्धिकार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्थसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः । **इको गुणवृद्धी ॥** इक इति षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः नपुंसकलिङ्गः प्रथमैकवचनान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वादत्वसन्तस्येति दीर्घो न । इकस् शब्द इत्यर्थः । उपतिष्ठत इति शेषः 'वृद्धिरादैच्' 'अदेङ्गुण' इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति चानुवर्तते । इति शब्दोऽध्याहार्यः । यत्र विधीयते तत्रेत्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्युच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति योजना । तदाह । **गुण वृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना । उपतिष्ठत इति ॥** सङ्गतं भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणेत्यात्मनेपदम् । सोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'मिदेर्गुणः', इत्याद्युदाहरणम् । इक इत्यस्यान्वयप्रकारस्तु तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति । यत्र विधीयेते इत्युक्त्या वृद्धिर्यस्याचामित्याद्यनुवादे इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः,* 'त्यदादीनामः, इत्यादावपि नेदमुपतिष्ठते । तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् । **अचश्च ॥** अच इत्यपि षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः । पूर्वसूत्रे इक इतिवत् । ऊकालोजित्यतः ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्तते ।

---

*अत्रेदं तत्वम् । अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यत्रानुवादपदं अनूद्यमानविशेषणपरम् । एवञ्च 'अनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठते' इति, निष्कर्षः । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञाविधायकसूत्रे वृद्धिशब्दस्य अनूद्यमानविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् तत्र 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषाया अनुपस्थानात् शालीयः, मालीयः, इत्यादि लक्ष्यं सिध्यति । यदि तत्र इक्परिभाषा उपतिष्ठेत, तदा औपगवीयः इत्याद्येव सिध्येत् । तत्रैव औकाररूपवृद्धेः उकाररूपेक्स्थानिकत्वात् । ननु शालीयः मालीयः इत्यादौ । तत्र आकाररूपाया वृद्धेरतथात्वात् । तथैव 'अतो गुणे' इत्यनुवाद्यविशेषणस्थलेपीक्परिभाषोपस्थितौ, एधे, पचे, यजे, इत्यादावेव पररूपं स्यात् । अत्र एकाररूपगुणानामिक्स्थानिकत्वात् । ननु पचतीत्यादौ । तत्र अकाररूपगुणस्य इक्स्थानिकत्वाभावादित्यपि बोध्यम् ।

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

३६। आद्यन्तौ टकितौ। (१-१-४६)

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः।

३७। मिदचोऽन्त्यात्परः। (१-१-४७)

'अचः' इति षष्ठ्यन्तम्। अचां मद्ध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात्।

इति यत्र विधीयत इत्यध्याहार्यम्। फलितमाह। **ह्रस्वेत्यादिना** ॥ 'दिव उत्' इत्यादौ तु नेदं प्रवर्तते। ह्रस्वादिशब्दानां अश्रवणात् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्याद्युदाहरणं। श्रीपं। नेह सुपात् ब्राह्मणकुलम्। **आद्यन्तौ टकितौ** ॥ आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ टश्च क् च टकौ। टकारादकार उच्चारणार्थः। टकौ इतौ ययोस्तौ टकितौ। अन्तशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते। टित्कितौ आद्यन्तावयवौ स्तः। कस्येत्याकांक्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थाल्लभ्यते। तदाह। **टित्कितावित्यादिना** ॥ क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम्। टित् आद्यवयवः कित् अन्तावयव इत्यर्थः। नन्वेवं सति मिळितयोरेकत्रान्वयाभावात् कथमिह द्वन्द्व इति वाच्यम्। प्रथमतस्समुदायरूपेण परस्परयुगळयोरन्वयबोधमादाय द्वन्द्वप्रवृत्तौ सत्यां यथासङ्ख्यसूत्रपर्यालोचनया पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः। एचोऽयवायाव इत्यादावप्येषैव गतिः। लोके त्वेवंजातीयकप्रयोगः असाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम्! अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः। 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' भविता। 'ङ्णोः कुक् टुक् शरि' प्राङ्क्षष्ठः इत्याद्युदाहरणम्। पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति षष्ठी स्थाने योगेत्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः। 'प्रत्ययः परश्च' इत्यनेन तु परत्वादिदं बाध्यते। तेन चरेष्टः, गापोष्टक्, इत्यादयः परा एव भवन्ति। **मिदचोन्त्यात्परः** ॥ मकारः इत् यस्य सः मित् अन्त्यादचः परो भवतीत्यर्थे 'शे मुचादीनाम्' इत्यादाविदन्नप्रवर्तेत। तत्रान्तस्याचोऽभावात्। अत आह। **अच इति षष्ठ्यन्तमिति** ॥ यतश्च निर्द्धारणमित्यनेनेति शेषः। अच इत्येकत्वमविवक्षितम्। तदाह। **अचाम्मद्ध्य इत्यादिना। अन्तावयव इति** ॥ एतच्च आद्यन्ताविव्यतः अन्तग्रहणानुवृत्या लभ्यते। आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेनानुवृत्तिसम्भवात्। आदिग्रहणमनुवृत्य परादित्वाभ्युपगमे तु वारीणीति बहुवचने 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिद्ध्येत्। अभक्तत्वे तु वहंलिहः इत्यत्र 'वहाभ्रे लिह' इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि तस्य 'मोनुस्वार' इति मान्तस्य पदस्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात्। वस्तुतस्तु, यस्य समुदायस्य मिद्विहितः तस्याचाम्मद्ध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः तस्य समुदायस्य अन्तावयव इति व्याख्येयम्। अत एव समुदायभक्तो मिदिति भाष्यं सङ्गच्छते। समासाश्रय-

३८ । षष्ठी स्थानेयोगा । (१-१-४९)

अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोद्धव्या । स्थानञ्च प्रसङ्गः ।

३९ । स्थानेऽन्तरतमः । (१-१-५०)

विधौ मूलकारश्च वक्ष्यति । अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्भक्तो हि नुम्, इति । **षष्ठी स्थानेयोगा॥** स्थानं प्रसङ्ग इति वक्ष्यति । तस्मिन् वाचकतया योगो यस्यास्सा स्थानेयोगा, निपातनात् सप्तम्या अलुक् । स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् । इको यणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः । लोके तावदेकशतं षष्ठ्यर्थाः आर्था यौनाः मौखाः स्रौवाश्च । शब्दस्य शब्देन त्रय एव सम्बन्धाः । आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति । तत्रान्यतमार्थनिर्द्धारणार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यम् । ततश्च इको यणचीत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते । तस्मिन् प्रकृत्यर्थः इक् निरूपकतयाऽन्वेति । अचि परतः इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति विवरणवाक्ये त्वस्मिन् इक इति षष्ठी निरूपकतायामिति न पुनरुक्तिश्शंक्या । यथा देवदत्तस्यावयवः पाणिरिति । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र तु गोह इति षष्ठी न स्थानार्थिका । उपधापदसमभिव्याहारेणावयवषष्ठीत्वनिर्द्धारणात् । परिभाषाणाञ्च अनियमे नियमनार्थमेव प्रवृत्तेः । तदेतदाह । **अनिर्द्धारितेत्यादिना ॥** अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्या इति विग्रहः । तदेवमुदाहृतप्रकृतभाष्यरीत्या इकोयणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धविशेषार्थिकेति स्थितम् । मतुप्सूत्रभाष्ये तु अनन्तरादयो न षष्ठ्यर्था इति स्थितम् । एवं सति स्थाने इति सप्तम्यन्तपदेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । षष्ठीश्रुतौ स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति फलति । स्थानेनार्थेन योगो यस्या इति त्रितीयान्तविग्रहेतु अध्याहृतस्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः । अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहस्थाने अनन्तरे समीपे इत्यादिप्रकृतसूत्रभाष्यस्य तु अस्तेरनन्तरे इत्यध्याहृतानन्तरादिपदार्थनिरूपितसम्बन्धा षष्ठीत्येवार्थः । अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थत्वन्तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां हलन्त्यमिति सूत्रे स्थितम् । तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चितम् । अनिर्द्धारितेति किम् । ऊदुपधाया इत्यत्र गोह इति षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वम्माभूत् । सतितु तत्रापि स्थानार्थकत्वे गोहोऽन्त्यस्य उपधामात्रस्य च ऊत् स्यात् । ननु स्थानशब्द आधारवाची लोके प्रसिद्धः । यथा शिवस्थानं कैलासः विष्णुस्थानं वैकुण्ठ इत्यादौ । एवञ्च इको यणचीत्यादौ षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्र निरूपकत्वेन अभेदेन वा अन्वये सति इकोऽधिकरणे यण् स्यात् इति इगधिकरणको यण् स्यादिति वा अर्थस्स्यात् । तत इको निवृत्तिर्नस्यादित्यत आह । **स्थानञ्च प्रसङ्ग इति ॥** क्वचिदाभिचारेष्टौ दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यत्र स्थानशब्दस्य प्रसङ्गे दर्शनादिति भावः । एवञ्च तत्र यथा शरैर्दर्भानिवर्तन्ते तद्वदिकोयणचीत्यादावपि यणादिभिरिगादयो निवर्तन्ते । तत्र च यः प्रसक्तो निवर्तते सः स्थानीति व्यवह्रियते । यो निवर्तयति स आदेश इति । **स्थानेऽन्तरतमः ॥** स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तं अन्तरशब्दोऽत्र सदृशपर्यायः अतिशयितोऽन्तरः अन्तरतमः

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः' (प १४) ।

४० । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । (१-१-६६)

तदाह । **प्रसङ्गे सतीत्यादिना** ॥ एकस्य स्थानिनः अनेकादेशप्रसङ्गे सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः स एवादेशो भवतीत्यर्थः । अत्र स्थानशब्देन ताल्वादिस्थानं विवक्षितम् । गुणशब्देन प्रयत्नः । प्रमाणशब्देन एकद्विमात्रादिपरिमाणम् । तत्र स्थानतो यथा । दध्यत्र । तालुस्थानकस्य इकारस्य तालुस्थानको यकारः । अर्थतो यथा । तृज्वत् क्रोष्टुरिति क्रोष्टुशब्दस्य उकारान्तस्य तृजन्त आदेशो भवन् अर्थसाम्यात् क्रोष्टुशब्द एव तृजन्त आदेशो भवति । गुणतो यथा वाग्घरिः । अत्र हकारः स्थानी । घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान् । तस्य गकारसवर्णो भवन् चतुर्थो घकारो भवति । तस्य हकारेण स्थानिना घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात् । ककारस्तु न भवति । तस्य श्वासाघोषविवाराल्पप्राणप्रयत्नकत्वात् । तथा खकारोऽपि द्वितीयो न भवति । तस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदात् । तथा तृतीयोऽपि गकारो न भवति । तस्य घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि अल्पप्राणप्रयत्नभेदात् । अत एव ङकारो न भवति । नन्वत्र हकारस्य खकारो द्वितीयः कुतो न स्यात् । तस्य स्थानिना हकारेण श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदे सत्यपि महाप्राणप्रयत्नसाम्यसत्वात् । तथा तृतीयो वा गकारः कुतो न स्यात्। तस्य स्थानिना हकारेण अल्पप्राणप्रयत्नभेदेऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्यसत्वात्। अत एव ङकारो वा कुतो न स्यादिति चेन्न । तमप् ग्रहणेन उक्तातिप्रसङ्गनिरासात् । अतिशयितो ह्यन्तरः, अन्तरतमः, अतिशयितश्च प्रयत्नतस्सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव । उभयोरपि घोषनादसंवारमहाप्राणात्मकप्रयत्नचतुष्टयसाम्येन सादृश्यातिशयसत्वात् । खकारस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नविरहात् । गङयोः घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात् । प्रमाणतो यथा । 'अदसोऽसेर्दादुदोम' इति ह्रस्वस्य उकारः दीर्घस्य ऊकारः । नन्वेवमपि चेतास्तोतेत्यत्र इकारस्य उकारस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तर्यवानकारः कुतो न स्यादित्यत आह । **यत्रेति** ॥ तेन इकारस्य एकारः । उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति । स्थानसाम्यात्। नत्वकारः । स्थानभेदात्। नच इकारेण एकारस्य उकारेण ओकारस्य च कथं स्थानसाम्यम्। एकारस्य ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथञ्चित् स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात् । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् स्थानेग्रहणमनुवर्तते। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तृतीयान्तश्च विपरिणम्यते । अनुवर्त्यमानश्चायं स्थानशब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र ताल्वाद्यन्यतमस्थानपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात् । अन्तरतम इत्यपि तेन सम्बध्यते । ततश्च स्थानेनान्तरतम इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । सति सम्भवे ताल्वादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः । ततश्च यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीय इति भवति । **तस्मिन्निति निर्दिष्टे** ॥ इको यणचीत्यत्र अचि इकः यण्

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

४१ । तस्मादित्युत्तरस्य । (१-१-६७)

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

स्यादित्यवगतम् । तत्र अचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न सम्भवतीति सति सप्तम्याश्रयणीया । अचि सति इको यण् स्यादिति । तत्र व्यवहिते अव्यवहिते च इको यण् प्राप्तः । ततश्च समिधमित्यत्र धकारस्य व्यवहिते अकारे सत्यपि मकारादिकारस्य यण् स्यात् । तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण् प्राप्तः । ततश्च दद्ध्युदकमित्यत्र इकारे अचि सति उकारस्य परस्यापि इको यण् स्यात् । तत्र अव्यवहित एव अचि भवति पूर्वस्यैव भवति । न परस्येत्येतदर्थमिदमारभ्यते । तस्मिन्निति न तच्छब्दस्स्वरूपपरः । तथासति "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इत्यादावेव प्रवर्तेत । नत्विको यणचीत्यादौ । किन्तु इको यणचीत्यादिसूत्रगतस्य अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य तस्मिन्नित्यनुकरणमितीत्यनन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । एवञ्च इको यणचि रायोहलीत्यादिसूत्रेषु अचि हलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थे अकारादौ दध्यत्र सुद्ध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति । नतु व्यवहितोच्चारिते । नापि परस्येति फलितोऽर्थः । व्यवधानञ्च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते । नतु कालकृतम् । इकोयणचीत्यादौ कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात् । तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यापातात् । एवञ्च ये संहिताधिकारबहिर्भूताः 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादयः उत्तरपदे परतः आनङादिविधयः ते सर्वे अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह । **सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना** ॥ इति सूत्राक्षरानुयायी पन्थाः । 'अतिशायनेतमप्' इत्यत्र तु नेयं परिभाषा प्रवर्तते। सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाव्यवहितोच्चारितत्वनिर्दिष्टत्वाभावात् । नन्वेवमपि कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रापि अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ कर्तृषष्ठी कर्मणिषष्ठी च कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्ण इत्यत्रैव स्यात् । नतु कृतिः कृष्णस्य कर्ता जगत इत्यत्र इति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेवञ्जातीयकेषु अस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्तिरिति श्नान्नलोप इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेण अत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहणं संहिताधिकारसूत्रञ्च विफलमेवेति इको यणचीत्यत्र वक्ष्यते । **तस्मादित्युत्तरस्य** ॥ 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' 'उदस्थास्तम्भ्वोः पूर्वस्य' इत्यादिसूत्रगतपञ्चम्यन्तस्यानुकरणं । तस्मादिति । इतिशब्दानन्तरं गम्यत इति शेषः । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । द्व्यन्तरित्यादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तगम्ये अर्थे द्व्यन्तरादिशब्दे निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सत्येव ततः परस्यैव भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते द्व्यादिशब्दे । नापि ततः पूर्वस्यैव भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह । **पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादिना** ॥ उत्तरस्य किम् । 'तिङतिङः' इति निघात उत्तरस्यैव भवति । अग्निमीळे, नेह, ईळे अग्निम् । अव्यवहिते किम् । उत्

४२ । अलोऽन्त्यस्य । (१-१-५२)

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् ।

४३ । ङिच्च । (१-१-५३)

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् ।—'सर्वस्य' (सू. ४५) इत्यस्यापवादः ।

४४ । आदेः परस्य । (१-१-५४)

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोद्धव्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू. ४२) इत्यस्यापवादः ।

प्रस्थानम् । इह उदस्स्थास्तम्भ्वोरिति पूर्वसवर्णो न भवति । **अलोऽन्त्यस्य** ॥ अलिति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । अल इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठी स्थाने योगा' इत्यतः षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठीति प्रथमान्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्येति शेषः । स्थाने इत्यनन्तरं विधीयमान इति शेषः । स्थाने विधीयमान आदेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्य यः अन्त्यः अल् तस्य स्यादित्यर्थः । तदाह । **षष्ठीत्यादिना** ॥ त्यादादीनामः । यः । सः । आदेश इति किम् । आर्द्धधातुकस्येट् तृचः ऋकारात् पूर्वो माभूत् । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यत्र अन्त्यस्य कृत्स्नस्य पदस्य माभूत् । **ङिच्च** ॥ ङकारः इत् यस्य सः ङित् । अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते । तदाह । **अयमपीति** ॥ ङिदपीत्यर्थः । अवङ्, तातङ्, अनङ्, इत्यादिरादेश उदाहरणम् । नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह । **सर्वस्येति** ॥ 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोद्यते बाध्यते अनेनेति अपवादः । बाहुळकः । करणे घञ् । येननाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इत्यपवादलक्षणम् । अप्राप्तेति भावे क्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । द्वौ नञावावश्यकत्वं बोधयतः । यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिरारभ्यते स आरभ्यमाणविधिः तस्य अवश्यप्राप्तस्य अपवादः बाधक इति तदर्थः । अयञ्च न्यायसिद्धः । अवङादयो हि ङित आदेशास्सर्वे अनेकाल एव । तेषु चानेकाल्विशेषेषु विधीयमानेन ङितामन्त्यादेशत्वेन स्वविषये अवश्यं प्राप्तं अनेकाल् सामान्येन विहितं सर्वादेशत्वं बाध्यते । विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च । विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु झटिति प्रवर्तते । विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रन्तु सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलम् । उक्तञ्च भट्टवार्तिके 'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति । गतमात्रञ्च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम्' इति । किञ्च यदि ङिच्चेति शास्त्रं अनेकाल्विशेषेषु ङित्सु न प्रवर्तेत, तर्हि तदनर्थकमेव स्यात् । अनेकाल्शित् सर्वस्येत्यस्य तु ङित्सु अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम् । तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । अस्तेर्भूरित्यादिष्वनेकाल्सु अङित्सु तस्य सावकाशत्वात् । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलमिति । **आदेः परस्य** ॥ **परस्येति** ॥ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परस्य नियमितं कार्यं यत् तत्तस्यादेरेव भवति । नत्वलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः । तदाह । **अलोन्त्यस्येत्यस्य।प॰।द इति** ॥ तत्र अल

४५ । अनेकाल्शित्सर्वस्य । (१-१-५५)

स्पष्टम् । 'अलोऽन्त्य' सूत्रापवादः । 'अष्टाभ्य औश्' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः परस्य' (सू ४४) इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ।

४६ । स्वरितेनाधिकारः । (१-३-११)

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोद्ध्यम् । 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्त-

---

इत्यप्यनुवर्तनीयम् तेन द्वीपमित्यत्र ईत्वं पान्तसमुदायस्य न भवति । **अनेकाल्शित् सर्वस्य** ॥ न एकः अनेकः, अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, शकारः इत् यस्य सः शित्, अनेकाल्च शित् चेति समाहारद्वन्द्वः । **स्पष्टमिति** ॥ अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः । अस्तेर्भूरित्याद्युदाहरणम् । ननु असधातोर्भूर्भवतीत्युक्ते कृत्स्नस्यैवादेशः प्राप्त इति किमर्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यत आह । **अलोऽन्त्यसूत्रापवाद इति** ॥ अलोन्त्येति सूत्रैकदेशानुकरणम् । अनुकरणत्वादेव नापशब्दः । अधिरीश्वर इति सूत्रैकदेशस्य प्राग्रीश्वरान्निपाता इति ग्रहणलिङ्गात् । स्यादेतत् । अष्टन् शब्दाज्जसि शसि च अष्टन आ विभक्ताविति आत्वे अष्टा अस् इति स्थितें अष्टाभ्य औशिति कृताकारात् अष्टनः परयोर्जश्शसोर्विधीयमान औशादेशः अलोऽन्त्यस्येति बाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरकारस्य प्राप्तः । अनेकाल्त्वाच्च सर्वादेशः प्राप्तः । एवञ्च 'अतो भिस ऐस्' इत्यादावपि । तत्र कतरच्छास्त्रं बाध्यं कतरच्च प्रवर्तत इत्यत्र किम् विनिगमकमित्यत आह । **अष्टाभ्य औशित्यादाविति** ॥ आदिना अतो भिस ऐसित्यादि सङ्ग्रहः । अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इत्यन्वयः । अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकाल्शिदित्यनेन यथा अलोऽन्त्यस्येति बाध्यते तथा अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि बाध्यत इत्यर्थः । ननु अस्तेर्भूरित्यादौ अलोऽन्त्यस्येति प्राप्ते सत्येवानेकाल्शिदित्यारम्भाद्येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तेन तत्रालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधो युज्यते । आदेः परस्येत्यस्य तु अनेकाल्शित् सर्वस्येति नापवादः । अस्तेर्भूरित्यादावादेः परस्येत्यप्राप्तावपि तत्प्रवृत्तेरित्यत आह । **परत्वादिति** ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यमिति तुल्यबलविरोधे परप्राबल्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादिः । अनेकाल् शित् सर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेर्भूः, इदम इश् इत्यादिः । अतस्तुल्यबलत्वमुभयोः । **स्वरितेनाधिकारः** ॥ अधिकारः व्यापृतिः । यथा लोके अधिकृतो ग्रामेऽसाविति व्यापृत इति गम्यते । शब्दस्य च उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिरेव व्यापृतिः । स्वरितेन स्वरितविशेषेण अधिकारः उत्तरत्रानुवृत्तिरूपव्यापारः प्रत्येतव्यः । यत् पदं शास्त्रकृता स्वरिताख्यस्वरविशेषविशिष्टमुच्चारितं तदुत्तरसूत्रेष्वनुवर्तनीयमिति यावत् । फलितमाह । **स्वरितत्वयुक्तमित्यादिना** ॥ आनुनासिक्यवत् स्वरितोच्चारणमपि प्रतिज्ञागम्यम् । अनुवृत्तावुत्तरावधिस्तु व्याख्यानादेवावगन्तव्यः । यद्यपि निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति किं सूत्रेण । तथाच भाष्ये तत् प्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम् । **परनित्येति** ॥ परादीनाम्मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं बलवत्तरमित्यर्थः । उत्तरोत्तरमित्यत्र आनुपूर्व्ये द्वे

रोत्तरं बलीयः' (प ३९)। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (प ५१)। 'अकृतव्यूहाः

वाच्ये इति द्वित्वम्। 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। बलवच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति ईयसुन्। 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक्। परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः। नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादौ। अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवादः। इत्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः। परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत्। परान्नित्यं यथा। तुदति। अत्र 'तुदादिभ्यश्शः' इति शप्रत्ययं बाधित्वा परत्वात् लघूपधगुणः प्राप्तः। स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृत्तिमर्हति। शप्रत्ययस्तु कृते अकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृत्तिमर्हतीति स नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिस्स नित्य इति हि तल्लक्षणम्। अतो नित्यश्शप्रत्ययः लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते। ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति शस्य ङित्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधान्नगुणः। अक्लृप्ताभावकस्य नित्यशास्त्रस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्य नित्यशास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यते इति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम्। परादन्तरङ्गं यथा। उभये देवमनुष्याः। अत्र प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्यैव सर्वनामसंज्ञा भवति। तस्याः विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात्। अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तल्लक्षणम्। तस्य बलवत्वे बीजमाह। **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** ॥ अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रमविद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः। इयन्तु परिभाषा 'वाहऊठ्' सूत्रे भाष्ये स्थिता। परादपवादो यथा। दध्ना 'अस्थिदधि' इत्यनङ्। इह परमप्यनेकाल्शिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः। तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात्। अपवादस्य बलवत्वे बीजन्तु अनुपदमेवोक्तम्। नित्यादन्तरङ्गं यथा। ग्रामणिनि कुले। इह नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वः। प्रथमतः कृते नुमि अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात्। अन्तरङ्गादपवादो यथा। दैत्यारिः। श्रीशः। परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः। **अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः*** ॥ न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं येषा-

---

* पाणिनिना प्रोक्तमधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः पाणिनिशास्त्राध्येतारः तद्वेदितारो वा। विशिष्टः ऊहः व्यूहः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो निश्चयः। न कृतः अकृतः अकृतः व्यूहः यैस्ते अकृतव्यूहाः। भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः। बहिरङ्गेण शास्त्रेणान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तविनाशे पश्चात् संभाविते अन्तरङ्गन्नेति यावत्। एतत्परिभाषायां ज्ञापकन्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रे विद्यमानं समर्थानामिति। समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयम्परिभाषा ज्ञाप्यते। 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति। तेन पपुषः इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागमो निवर्तत इति वदन्, अकृतः व्यूहः विशिष्टस्तर्कः निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रैति। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत्। अस्याः परिभाषायाः उदाहरणं सेदुष इति। अत्र प्रक्रियाक्रमस्तु, 'भाषायां सदवसश्रुवः' इत्यनेन सदधातोः परस्य लिटः क्वस्वादेशे 'लिटिधातोः' इति सदेर्द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये अनादेशादेर्लिटि' इत्यनेन एत्वाभ्यासलोपे 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्यनेन क्वसोर्वकारस्य वलादिलक्षणे इडागमे कर्तव्ये 'वसोस्सम्प्रसारणम्' इत्यनेन भविष्यता सम्प्रसारणेन वकारस्यापहारशङ्कासमुन्मेषात् तादृशाविनंक्ष्यदवस्थापन्नं वकारं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तियोग्यमेतदिडागमरूपं कार्यन्नभवति। कृतमपि वा निवर्तते इति।

पाणिनीयाः' (प ५७)। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः।

। इति परिभाषाप्रकरणम्।

अथाच्सन्धिप्रकरणम्।

४७। इको यणचि। (६-१-७७)

इकः स्थाने यण्स्यादचि संहितायां विषये। 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते।

न्ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्याः इत्यक्षरार्थः। तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे। **निमित्तमित्यादिना**॥ सेदुष इत्याद्युदाहरणम्। तच्च शब्दाधिकारे सेदिवस् शब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति। इयं परिभाषा निर्मूला निष्फलाचेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम्। **इकोयणचि**॥ इक इति षष्ठी। अतष्षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया स्थान इति लभ्यते। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। वर्णानां वर्णान्तराधिकरणत्वासम्भवात् अचीति सतिसप्तमी। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषया वर्णान्तराव्यवहितोच्चारितेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते। एवञ्च अचि परत इत्यर्थलभ्यम्। संहितायामित्यधिकृतम्। ततश्चार्द्धमात्राधिककालव्यवधानाभावो लभ्यते। एवञ्च फलितमाह। **इकः स्थान इत्यादिना**॥ इदञ्च सूत्राक्षरानुसारिप्राचीनमतानुसारेण। संहितायामिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकात्मकौपश्लेषिकाधिकरण अचीति सप्तमीं तस्मिन्नित्यनेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः। इत्थं हि तत्र भाष्यम्। अयं योगश्शक्यः अवक्तुं। कथम्? अधिकरणन्नाम त्रिप्रकारं, व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति। शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात्। इकोयणचि अच्युपश्लिष्टस्येति। तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यतीति। उप समीपे श्लेषः सम्बन्धः उपश्लेषः। तत्कृतमधिकरणमौपश्लेषिकं सामीपिकमिति यावत्। एवञ्च अच्समीपवर्तिनः इक इति फलति। सामीप्यञ्च कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावः। एवञ्च असंहितायामुक्तसामीप्याभावादेव यणभावसिद्धेः संहिताधिकारो न कर्तव्य इति भाष्यार्थः। एवञ्च तुल्यन्यायत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्राप्यौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी। ततश्च अचीत्यादि सप्तम्यन्तार्थे अकारादावुच्चारिते सामीप्यसंबन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थः फलति, नत्वव्यवहितोच्चारिते इति, अव्यवहितत्वविशेषणमुच्चारिते देयम्। सामीपिकाधिकरणसप्तम्यैव तल्लाभात्। सामीप्यस्य च तत्र कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावात्मकत्वात्। एवञ्च तल नैरन्तर्यार्थे निग्रहणन्न कर्तव्यम्। इदञ्च स्नुक्रमोरिति सूत्रे, तत्र च दीयते, इति सूत्रे च कैयटे च स्पष्टम्। अधिकरणत्रैविध्यन्तु कारकाधिकारे आधारोऽधिकरणमित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते। **सुधी इति**॥ ध्यै, चिन्तायामिति धातोः ध्यायतेस्संप्रसारणञ्चेति क्विपि यकारस्य संप्रसारणे इकारे पूर्वरूपे हलश्चेति दीर्घे च धीशब्दः। सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियः। सु शोभना धीर्येषामिति वा सुधियः। सुधीभिरुपास्य इति विग्रहः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' इति भिसो लुक्। सुधी उपास्य इति स्थिते ईकारस्य यकार

स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । 'सुधूय्-उपास्यः' इति स्थिते ।

४८ । अनचि च । (८-४-४७)

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

४९ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । (१-१-५६)

इत्यन्वयः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येषु लक्षणा नाज्झलाविति सूत्रे प्रपञ्चिता । तत्स्फोरणाय ईकार उदाहृतः । ननु ईकारस्य वरला वा कुतो न स्युः । यण्त्वाविशेषादित्यत आह । **स्थानत आन्तर्यादिति** ॥ तालुस्थानकत्वसाम्यादीकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतम इति यकार एव भवति । न तु वरलाः । भिन्नस्थानकत्वादित्यर्थः । अत एव 'यथासङ्ख्यमनुदेशस्समानाम्' इति सूत्रे भाष्यम् । किमिहोदाहरणम् । इकोयणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धमिति स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रभाष्ये तु किमिहोदाहरणम् । इकोयणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । सङ्ख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धमित्युक्तम् । यथासङ्ख्यसूत्रेणेत्यर्थः । नन्विह यण्शब्देन निरनुनासिका यवला रेफश्चेति चत्वारो गृह्यन्ते । यणो भाव्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् । गुणानां अभेदकत्वेऽपि यवलाष्षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते । इक्शब्दे तु षट्षष्टिर्गृह्यत इति विषमसङ्ख्याकत्वात् कथमिह यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति चेन्न । इक्त्वयण्त्वादिना अनुगतीकृतानां समत्वात् । ननु ऋऌवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्ग इति न यथासङ्ख्यसूत्रेण निर्वाह इति चेत् । शृणु । ऋत्वावच्छिन्नस्य रेफो भवति । ऌत्वावच्छिन्नस्य लकारो भवतीति यथा सङ्ख्यसूत्राल्लभ्यते । ऋत्वजातिश्च न ऌवर्णेषु । ऌत्वजातिश्च न ऋवर्णेषु । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यविधिबलात्तु ऋत्वं ऌकारे, ऌत्वं ऋकारे च, आरोप्यते कार्यार्थम् । एवञ्च वास्तवं ऋत्वं ऌत्वं च आदायात्र यथासङ्ख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तान्तावत् । सुध् य् इति स्थिते । धकारस्य द्वित्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । केनसूत्रेणेत्यत आह । **अनचि च** ॥ 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' इत्यतः यर इति षष्ठ्यन्तं वेति चानुवर्तते । 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतः अच इति पञ्चम्यन्तं द्वे इति चानुवर्तते । न अच् अनच् तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः । 'तथा सति नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथाह्यर्थगतिः' इति न्यायेन अज्भिन्ने हलीत्यर्थस्स्यात् । तथासति लाघवाद्धलीत्येव वदेत् । रामात् इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात् । अतः अचि न भवतीत्यसमर्थसमासमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम् । तदाह । **अचः परस्येत्यादिना । इति धकारस्येति** ॥ अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः । धकारस्य उकारादचः परत्वादच्परकत्वाभावाच्चेति भावः । ननु सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात् अच्परकत्वात् कथं धकारस्य द्वित्वमिति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकं सूत्रमाह । **स्थानिवदादेशः** ॥ गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या धर्मलाभो लोकतस्सिद्धः । कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः । इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात् स्थानिधर्माः आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत्प्राप्त्यर्थं

आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य 'अनचि' (सू ४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः 'अनल्विधौ' इति तन्निषेधात् ।

स्थानिवदादेश इत्यारब्धम् । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । यस्य स्थाने अन्यद्विधीयते तत् स्थानि । येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसक्तन्निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति । स्थानिधर्मको भवतीति यावत् । अलिति वर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः कार्यं । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्नभवतीति फलितम् । अलाश्रयेति सामान्यवचनात् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, आलि विधिश्चेति, सर्वसङ्ग्रहः । अला विधौ यथा । व्यूढोरस्केन । अत्र विसर्जनीयस्य सः, इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गवत्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तन्नभवति । अलः परस्य विधौ यथा । द्यौः । दिवऔदिति वकारस्थानिकस्य औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात् ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः प्राप्तो न भवति । अलो विधौ यथा । द्युकामः । दिव उदिति वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारत्वात् 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा । क इष्टः । यजेः क्तः । अत्र यकारस्थानिकसम्प्रसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन हशत्वात् 'हशिच' इत्युत्वं प्राप्तं न भवति । अल्चेह स्थानिभूतः, स्थान्यवयवश्च, गृह्यते । ततश्च आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल् स्थान्यवयवश्च योऽल् तदाश्रयविधौ न स्थानिवदिति फलति । तत्र स्थानीभूताल्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव । यथा वा । धिवि, प्रीणन इति धातोर्लेटि प्रथमपुरुषस्य झेरन्तादेशे 'धिन्विकृण्व्योरच' इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति । वकारस्य स्थानिभूतो योऽल् उकारः तदादेशं वकारं आर्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इटः स्थान्यलाश्रयत्वात् । स्थान्यवयवालाश्रयविधौ यथा । प्रतिदीव्य । इह क्त्वादेशस्य य इत्यस्य वलाद्यार्धधातुकत्वात् इडागमः प्राप्तो न भवति । इडागमस्य वलाद्यार्धधातुकविषये स्थान्यवयवभूतवलाश्रयत्वात् । तदेतदाह । **आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधाविति** ॥ स्थान्यलाश्रयेत्यत्र स्थानीति किं । रामाय । इह 'सुपि च' इतिदीर्घस्य यञादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकाररूपाश्रयत्वेपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वं भवत्येव । दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात् । न च नीञ्धातोर्ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ नै अक इति स्थिते ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात् । ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम् । इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते । ईकारस्य चैकाराभावो नशास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तान्तावत् । **अनेनेति** ॥ उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य अचि न द्वित्वमित्यर्थकेन अनचीत्यनेन धकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **अनल्विधाविति**

५० । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । (१-१-५७)

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते ।

तन्निषेधादिति ॥ स्थानिवत्वनिषेधादित्यर्थः । यकारादेशस्थानीभूतो योऽल् ईकारः तद्गतमच्त्वं यकारे आश्रित्य प्रवर्तमानस्य यकारद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः। ननु सुध् य् इत्यत्र मास्तु स्थानिवदिति सूत्रेण स्थानिवद्भावः । तदुत्तरसूत्रेण तु स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्यन् तथाविधमुत्तरसूत्रमाह । **अचःपरस्मिन्** ॥ स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । **अल्विध्यर्थमिति** ॥ अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः । तेन वव्रश्चेति सिध्यति । ओ व्रश्चू, च्छेदने । लिटि तिपि णलि द्वित्वम् । लिट्यभ्यासस्येत्यभ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । पूर्वरूपम् । उरदत्वम् । रपरत्वम् । हलादिश्शेषः । तत्राभ्यासे वकारस्य पुनस्सम्प्रसारणन्न । ऋकारस्थानिकस्य उरदत्वस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । पूर्वसूत्रेण त्वत्रस्थानिवद्भावो न सम्भवति । सम्प्रसारणानिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः । पूर्वसूत्रादिह स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते । अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति अच आदेश इति । परस्मिन्निति सतिसप्तमी । ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते । तच्चादेशविशेषणम् । तदाह । **परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यादिति** ॥ विधीयत इति विधिः कार्यम् । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः पूर्वत्वञ्च यद्यपि सावधिकम् । त्रयञ्चात्र सन्निहितम् । स्थानी आदेशः परनिमित्तञ्चेति । तत्र स्थानी तावन्नावधिर्भवितुमर्हति । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशः । नापि परनिमित्तम् । वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानिकयणादेशात् तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य नय्वाभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वापत्तेः । तथापि स्थान्यवेक्षयैवात्र पूर्वत्वं विवक्षितम् । स्थानिन आदेशेनापहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वत्वस्य सम्भवात् । तदेतदाह । **स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्य इति** ॥ तत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति यन्नभवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रीयस्यापि कार्याभावस्य अतिदेशो भवति । तत्राद्ये वव्रश्चेत्युदाहृतमेव । तत्र न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधकार्यस्य शास्त्रीयत्वात् । द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम् । गण, सङ्ख्यान इति चुरादौ अदन्तधातुः । तस्माण्णिच् । अतो लोपः । तिप् शप् णेर्गुणः अयादेशः गणयतीति रूपम् । अत्र णिचि परतः उपधाभूतस्य गकारादकारस्य 'अत उपधाया' इति न भवति । प्रकृतसूत्रेणाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् अकारे स्थानिनि सति गकारादकारस्य उपधात्वभङ्गादुपधावृद्धिर्नप्रवृत्तिमर्हति । वृद्ध्यभावस्याशास्त्रीयत्वेऽपि अल्लोपे अतिदेशात् । न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकारान्नपूर्वत्वम् । णकारेण व्यवधानादिति वाच्यम् । पूर्वत्वं ह्यत्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् । उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाल्लिङ्गात् । तच्च तत्रैव स्पष्टीभविष्यतीत्यलम् । **इति यण इति** ॥ अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र

५१। न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। (१-१-५८)

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न

धकारस्य द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते तत्प्रतिषेधसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः । **नपदान्तद्विर्वचन** ॥ स्थानिवदादेश इति अचः परस्मिन्निति चानुवर्तते । परनिमित्तकोऽजादेशो न स्थानिवदित्यन्वयः । पदान्तश्च द्विर्वचनञ्च वरे च यलोपश्च स्वरश्च सवर्णश्च अनुस्वारश्च दीर्घश्च जश्च चर्चेति द्वन्द्वः । तेषां विधयः विधानानि । कर्मणि षष्ठ्या समासः । ततश्च पदान्तादिषु विधेयेषु इति लभ्यते। वर इत्यनेन वरे योऽजादेशस्स विवक्षितः। आर्षो द्वन्द्वः। सप्तम्या अलुक्च । विधिशब्दः प्रत्येकमन्वेति । पदान्तविधौ द्विर्वचनविधावित्यादि । पदस्यान्तः चरमावयवः । पदान्तस्य विधाने पदान्तकर्मके विधाने पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्वचनादौ च कार्ये इति यावत् । तदाह । **पदस्य चरमेत्यादिना** ॥ पदान्तस्य स्थाने विधाविति तु न व्याख्यातम् । तथा सति एषो यन् हससीत्यसिद्धेः । तथाहि । एषः यन् इति छेदः । इण्धातोर्लटश्शतरि शपि लुकि इकारस्य इणो यणिति यण् । अत्र एतत्तदोरिति सुलोपो न भवति । तस्य हलि परतो विधानात् । इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात् । नच न पदान्तेति निषेधश्शङ्क्यः । यो विधीयमानः पदस्य चरमावयवः संपद्यते तत्रैव तन्निषेधात् । इह च विधेयस्य सुलोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधाविति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थानिवद्भावो न सिद्ध्येत् । सुलोपस्य पदान्तसकारस्य स्थाने विधानात् । अत्र हाशि चेत्युत्वे तु कर्तव्ये यकारो न स्थानिवद्भवति । इकारस्य विधीयमानस्य पदचरमावयवत्वात् । एवञ्च पदान्तविधावित्यस्य एषो यन् इत्येतदुत्वविषये उदाहरणम् । सुलोपविषये तु प्रत्युदाहरणं भाष्ये स्पष्टम् । भाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टतरमेतत् । पदान्तविधौ कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभविष्यति । द्विर्वचने सुध् य् इत्युदाहरणम् । नचेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तन्निषेधे स्थानिवद्भावस्स्यादेवेति वाच्यम् । अनचिचेति द्वित्वस्यानैमित्तिकतया तद्विषये यकारस्य स्थानिवद्भावस्यानपेक्षत्वेन तत्र तन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । वरे यथा । यायावरः । 'यश्च यङः' इति या धातोर्यङन्ताद्वरच् । सन्यङोरिति द्वित्वम् ।यायाय वरः इति स्थिते अतो लोप इति यङोऽकारस्य लोपः । लोपोव्योरिति यकारलोपः । अत्र अजाद्यार्द्धधातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे यथा । यातिः । याधातोर्यङि द्वित्वं क्तिच् यायायति इति स्थिते, अतो लोपः, लोपोव्योरिति यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्वादातो लोपः लोपोव्योरिति यलोपः यातिरिति रूपम् । अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च वाय्वोरित्यत्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधस्स्यादिति वाच्यम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति वार्तिके परिगणनात् । इह

च वकारस्य लोपरूपत्वाभावात्। स्वरविधौ यथा। चिकीर्षकः। चिकीर्ष इति सन्नन्तात् ण्वुल्। अकादेशः। सनोऽकारस्य अतो लोपः। अत्र ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यद्यपि ईकारः अल्लोपस्थानीभूतादकारान्नाव्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति। तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात् पूर्वसूत्रे पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्। तत्प्रयोजनन्तु पूर्वसूत्र एवोक्तम्। सवर्णविधौ यथा। शिण्ड्ढि। शिष् इति धातोः रौधादिकाल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। सिप् श्नम्। शिनष् सि। हित्वं। धित्वं। ष्टुत्वं। षस्य जश्त्वं। डकारः शिनड्ढि श्नसोरल्लोपः नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णः णकारः शिण्ड्ढि इति रूपम्। अत्र परसवर्णे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेदमुदाहरणम्। श्नमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः। तत्स्थानीभूतः श्नमकार एव। तस्मिन् सति नकारस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति। तथाचानुस्वारस्य स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किन्तत्प्रतिषेधेन। यत्तु तत्वबोधिन्यां अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्नमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति तत्स्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वं स्थानिद्वाराऽपि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। एवं सति तितउमाचष्टे तितापयतीत्यत्र पुगागमो न स्यात्। 'तत्करोति तदाचष्ट' इति णिच्। इष्ठवद्भावादुकारस्य टेरिति लोपः। अचोञ्णितीति तकारादकारस्य वृद्धिः आकारः पुगागमः। तितापीत्यस्मात् लट् तिप् शप् गुणः अयादेशः तितापयतीति रूपम्। अत्र अचो ञ्णितीति वृद्ध्या लब्धस्य आकारस्य पुगागमे कर्तव्ये उकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति उकारेण व्यवधानेन णिपरकत्वाभावात् पुगागमो न स्यात्। आकारस्य लोपस्थानिभूतादुकारात् पूर्वत्वस्य स्वतः अभावेऽपि स्थानिद्वारा सत्वादिति सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितम्। प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने पादमाचष्टे पादयति ततः क्विप् पात् हसतीत्यादौ 'झयोह' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासः तत्प्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णग्रहणमिति प्रपञ्चितम्। अनुस्वारविधौ यथा। शिंषन्ति। शिष्, धातोर्लटि झिः झोऽन्तः। श्नसोरल्लोपः। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। शिंषन्ति। इह तु न परसवर्णः। षकारस्य यय्त्वाभावात्। अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। अत्र दीर्घविधौ यथा। प्रतिदीव्ना। हलिचेति दकारादिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। जश्विधौ यथा। सग्धिश्च मे। अद भक्षणे क्तिन्। बहुलं छन्दसीति घसल् आदेशः। 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः। झलोझलीति सलोपः। झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वम्। 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन घकारस्य गकारः। समाना ग्धिः अदनं सग्धिः। समानस्य छन्दसीति सभावः। अत्र जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। चर्विधौ यथा। जक्षतुः। घसेर्लिटि अतुस्। द्वित्वम् 'हलादिश्शेषः'। 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्। 'कुहोश्चुः' इति जकारः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। 'खरि च' इति चर्त्वम्। ककारः। 'शासिवसि इति' षः। अत्र चर्त्वे कार्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। किञ्च 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरं 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वापदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदस्थास्तम्भ्वोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्यां' 'शश्छोटि'

स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

५२ । झलां जश् झशि । (८-४-५३)

स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ।

५३ । अदर्शनं लोपः । (१-१-६०)

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

५४ । संयोगान्तस्य लोपः । (८-२-२३)

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४८०६) । **'यणो मयो द्वे वाच्ये'** (वा ५०१८) ।

इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलाञ्जश् झशि' 'अभ्यासेचर्च' 'खरिच' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्य स्यानुनासिक' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलोयमाम्यमि' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतः सूत्रक्रमः । एवञ्च शिण्ड्ढीत्यत्र न परसवर्णप्रसक्तिः । परसवर्णे कर्तव्ये षकारस्थानिकस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वेन यय्परकत्वाभावादिति । तथापि सवर्णविधौ शिण्ड्ढीति नोदाहरणमित्यास्तान्तावत् । **इति स्थानीति** ॥ अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । एवञ्चाच्परकत्वाभावेन अनाचि चेति निषेधाभावात् धकारस्य द्वित्वन्निर्बाधमिति भावः । तथाच सुध् ध् य् इति स्थितम् । **झलाञ्जश् झशि । स्पष्टमिति** ॥ झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम् । तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमस्ति । पदान्तरस्यानुवृत्त्यभावादित्यर्थः । **इति धकारस्येति** ॥ प्रथमधकारस्येत्यर्थः । **दकार इति** ॥ स्थानत आन्तर्यादिति भावः । सुद् ध् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपसंज्ञासूत्रमाह । **अदर्शनं लोपः** ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं श्रवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शनस्याभावः अदर्शनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थान इत्यनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । शास्त्रतश्शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदा श्रवणन्तत् लोपसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह । **प्रसक्तस्येति** ॥ तत्र श्रवणाभावात्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चारणमपि नास्तीत्यर्थाल्लभ्यते । प्रसक्तस्यकिम् । दधि इत्यादौ क्विपः अश्रवणात्मकलोपस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् माभूत् । **संयोगान्तस्य लोपः** ॥ पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगः अन्तो यस्येति विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोप इत्यन्वयः । नच कृत्स्नपदस्य लोपः । किन्तु अलोन्त्यस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तदाह । **संयोगान्तमित्यादिना** ॥ अत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । यत्तु संयोगावन्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रहण । अन्यथा सुद्दषत्प्रासाद इत्यत्र पकारात् पूर्वतकारस्य लोपः स्यादिति । तन्न । संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात् प्रत्येकवृत्तित्वमभ्युपगम्य अन्तग्रहणप्रयोजनवर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तर इति । **यलोपे इति** ॥ सुध् य् इति यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्रतिषेधः आरभ्यते । **यणः प्रतिषेधो वाच्यः** ॥ यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो

'मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी' इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्धिधं द्वियम् । द्धिधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्य्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ।

वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवतीति शेषः । इदं वार्तिकं आकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वाच्च अनाचिचेति द्वित्वाप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह । **यणो मयो द्वे वाच्ये** ॥ अनेन वार्तिकेन यकारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी तर्हि यणः परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परः, नापि मय् । अतः कथमनेन वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह । **मय इतीति** ॥ पक्षे इत्यनेन उभयथा व्याख्यानमिष्टमिति सूचितम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके यरोऽनुनासिक इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च फलितमाह । **तदिहेति** ॥ तदित्यव्ययम् । इयता सन्दर्भेण यत् प्रपञ्चितं तेन इह सुध् य् इत्यत्र यकारधकारयोः द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । **एकधमेकयमिति** ॥ एकः धकारः यस्य तत् एकधम्, एवं एकयमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकधकारमेकयकारञ्च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **द्धिधं द्वियमिति** ॥ द्वौ धकारौ यस्य द्विधम् । एवं द्वियमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारञ्च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **द्धिधमेकयमिति** ॥ धकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाभावे द्विधमेकयञ्च तृतीयं रूपमित्यर्थः । **एकधं द्वियमिति** ॥ धकारस्य द्वित्वाभावे च यकारस्य द्वित्वे एकधं द्वियञ्च चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **सुद्ध्युपास्य इति** ॥ इह 'न भूसुधियोः' इति निषेधस्तु न भवति । तस्य अजादौ सुपि विधानात् । इकोऽसवर्णे इत्यपि न । 'न समास' इति तन्निषेधात् । **मद्ध्वरिरिति** ॥ मधुर्नाम असुरविशेषः । तस्यारिश्शत्रुः मद्ध्वरिः । हरिरित्यर्थः । अत्र धकारादुकारस्य स्थानत आन्तर्यात् यथासङ्ख्यपरिभाषया वा वकारः । न चात्र वकारस्य दन्तस्थानाधिक्यात् न स्थानसाम्यमिति वाच्यम् । यावत् स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् । अन्यथा चेता स्तोतेत्यादौ इकारादेः एकाराद्यनापत्तेः । **धात्त्रंश इति** ॥ अत्र तकारस्यैव द्वित्वम् । न तु रेफस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यते अचोरहाभ्यामित्यत्र । **लाकृतिरिति** ॥ लृवर्णस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे लृवर्णस्य दन्तस्थानसाम्यात् लकारः । न च दन्तस्थानसाम्यात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च तस्य वकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकतायाः मद्ध्वरिरित्यत्रोक्तत्वादिति वाच्यम् । अत्र हि चत्वारो यणो यवरला विधेयाः । तत्र वकारविधिरुकारे ओष्ठस्थानसाम्यात् निस्सपत्नस्सावकाशः । तत्र लकारस्य दन्तरूपस्थानभेदादप्राप्तेः । लाकृतिरित्यत्र लृवर्णे तु वकारो लकारश्चेत्युभयमपि प्राप्तम् । अत्र शब्दपरविप्रतिषेधमाश्रित्य लकारविधिः परत्वात् अपवादत्वाच्च वकारविधिं बाधते । यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादत्रापि वकार एव स्यात् तर्हि लकारविधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र लृवर्णस्य

५५। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। (८-४-४८)

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। 'आक्रोशे' किम्। तत्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव। पुत्त्रादिनी सर्पिणी। 'तत्परे च' (वा ५०२१)। पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे। 'वा हत-जग्धयोः' (वा ५०२२)। पुत्त्रहती—पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी—पुत्रजग्धी।

५६। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य। (८-४-५०)

त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम्। इन्न्द्रः—इन्द्रः। राष्ष्ट्रम्—रष्ट्रम्।

लकार एवेत्यास्तान्तावत्। **नादिन्याक्रोशे** ॥ द्वे इत्यनुवर्तते। यर इति च। आक्रोशो निन्दा। आदिनीति ङ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम्। आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यः यर् तकारः तस्य न द्वित्वम्। आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः। तदाह। **पुत्रशब्दस्येत्यादिना** ॥ पुत्रश-ब्दावयवस्येत्यर्थः। **पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति** ॥ पुत्रानत्तुं शीलमस्याः पुत्रादिनी। 'सुप्य-जातौ' इति णिनिः। ऋन्नेभ्य इति ङीप्। हे पापे! त्वं पुत्रादिनीत्यन्वयः। पुत्रघातिनीत्यर्थः। ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात्। सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तमेव विवक्षितमिति हरदत्तः। माधवोऽप्येवम्। अत्र उकारात् परस्य तकारस्य अनाचि चेति प्राप्तं द्वित्वं निषिध्यते। रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यते। **आक्रोशे किमिति** ॥ आक्रोश इत्यस्य किं प्रयो-जनमित्यर्थः। 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यव्ययवर्गे अमरः। एवमुत्तरत्राप्येवञ्जातीयकेषु द्रष्ट-व्यम्। **तत्वकथन इति** ॥ यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्त्रादिनीति वस्तुस्थिति-कथने तु न द्वित्वनिषेधः। तत्र निन्दायाः अप्रतीतेरित्यर्थः। **तत्परे च** ॥ वार्तिकमेतत्। सः आदिनीशब्दः परो यस्मात् सः तत्परः आदिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो न द्वित्वमित्यर्थः। **पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति** ॥ पुत्रस्य पुत्रानत्तीति विग्रहः। अत्र पूर्वस्य पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति। द्वितीयपुत्रशब्देन व्यवधानात्। अतः पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम्। **वा हतजग्धयोः** ॥ हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रश-ब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः। **पुत्त्रहतीति** ॥ तकारद्वित्वे रूपम्। पुत्रो हतो ययेति विग्रहः। 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति ङीष् इति केचित्। वस्तुतस्तु। जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेः गौरादित्वात् ङीषिति युक्तम्। पुत्रघातसाहसस्य स्त्रीष्वेव सम्भवात् स्त्रीलिङ्गमेवोदा-हृतम्। **पुत्रहतीति** ॥ द्वित्वाभावे रूपम्। एवं पुत्त्रजग्धी पुत्रजग्धीति अनचि चेति द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य क्तान्ते चेत् हतजग्धयोरेव आक्रोश एवेति नियमार्थ-मिदं वार्तिकमित्याहुः। **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** ॥ त्रिचतुरादिषु हल्षु संयुक्तेषु आद्यस्य मध्ये अचः परस्य यरः द्वित्वं शाकटायनमते। मतान्तरे तु नेत्यर्थः। इन्द्र इति

५७ । सर्वत्र शाकल्यस्य । (८-४-५१)

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

५८ । दीर्घादाचार्याणाम् । (८-४-५२)

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ।

५९ । अचो रहाभ्यां द्वे । (८-४-४६)

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्यय्स्ति

६० । हलो यमां यमि लोपः । (८-४-६४)

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं

नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रमित्यत्र षकारस्य द्वित्वविकल्पः । **सर्वत्र शाकल्यस्य ॥** नेत्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाकल्यस्य ऋषेर्मते द्वित्वन्न भवतीत्यर्थः । **दीर्घादाचार्याणाम् ॥** नेत्यनुवर्तते । दीर्घात् परस्य यरो द्वित्वं केषाञ्चिदाचार्याणाम्मते न भवति । मतान्तरे तु भवति । अनचिचेत्यत्र वाग्रहणमनुवर्तत इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः । एवञ्च अनचिचेत्येव द्वित्वविकल्पसिद्धौ त्रिप्रभृतिष्वित्यादि सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । एतत्सूत्रत्रयविरोधादनचिचेत्यत्र वाग्रहणन्नानुवर्त्यमिति युक्तं प्रतिभाति । **अचोरहाभ्यां द्वे ॥** यरोऽनुनासिक इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं वेतिचानुवर्तते । अच इति दिग्योगे पञ्चमी । पराभ्यामिति शेषः । रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी । परस्येति शेषः । तदाह । **अचःपराभ्यामित्यादिना । हर्य्यनुभव इति ॥** हरेरनुभव इति विग्रहः । हरि अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वं । अथ हकारात् परस्योदाहरति । **नह्यस्तीति ॥** नहि अस्तीति स्थिते हकारादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वं । इहोभयत्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वात् यणः प्रतिषेध इति निषेधाच्च द्वित्वमप्राप्तं विधीयते । अत्र अनचिचेति रेफहकारयोर्द्वित्वन्न भवति । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन च साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन तयोः यर्शब्दबोधितकार्यभाक्त्वबाधात् । श्रुतानुमितयोश्श्रुतं बलीय इति न्यायात् । हर् य् य् अनुभवः । नह् य् य् अस्ति इति स्थिते । उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह । **हलो यमां यमि लोपः ॥** झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । तच्च विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वार्थे वर्तते । यमामिति बहुत्वं प्रयोगबहुत्वापेक्षम् । एकैकस्मिन् प्रयोगे बहूनां यमामसम्भवात् । हलः इति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येति शेषः । तदाह । **हलः परस्य यम इत्यादिना ॥** अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथमयकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं सम्पद्यते । लोपाभावपक्षे तु द्वियकाररूपं सम्पद्यते । ननु हलो यमामिति सूत्रमेतदर्थं नारम्भणीयम् । अचोरहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य द्वित्वाभावे एकयकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य नास्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह । **इति लोपेति ॥**

रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु 'आदित्यो देवता अस्येत्यादित्यं हविः' इत्यादौ। 'यमां यमि' इति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् तादात्म्यम् ।

६१ । एचोऽयवायावः । (७-१-७८)

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ।

६२ । तस्य लोपः । (१-३-९)

तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं च इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।

सप्तम्यन्ते अल्ग्रहणे विशेषणीभूते योविधिरारभ्यते स तदादौ ज्ञेयः। येनविधिरित्यस्यापवादः ।

तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्यत आह । **लोपारम्भेति** ॥ 'दित्यदित्यादित्यपत्त्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादित्यशब्दात् शेषार्थण्यन्तात् देवतार्थे ण्यः । आदित्य य इति स्थिते । 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे तकाराद्यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपः । तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येकयकारं रूपं सिद्ध्यति। नान्यथा । अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः। अत्र 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति लोपस्तु न। जाताद्यर्थकत्वेन आपत्यत्वाभावात्। अत्र त्वेतत् सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः। नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य लोपस्स्यात् । तस्य यम्त्वात् यकाररूपयम्परकत्वाच्चेत्यत आह । **यमामिति। यथासंख्यविज्ञानादिति** ॥ विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं सूत्रम् । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । यथासंख्यसूत्रादित्यर्थः । तथाच मकारस्य मकारे परत एव लोपलाभात् यकारे परे न लोप इत्यर्थः । **एचोऽयवायावः** ॥ अय् च अव्च आय्च आव्चेति विग्रहः। इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते। यथासंख्यपरिभाषया एकारस्य अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव्, इति लभ्यते । तदाह । **एचः क्रमादिति** ॥ यथासंख्यसूत्रभाष्यरीत्या तु अन्तरतमपरिभाषयैवात्र व्यवस्था ज्ञेया । इह इचोऽचि यणयवायाव इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एतेष्वादेशेषु यकारवकारयोर्हलन्त्यमिति इत्संज्ञायां लोपमाशङ्कितुमाह । **तस्यलोपः**॥ इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम् । तत्र तच्छब्दस्सन्निहितम् इतं परामृशति । तदाह । **तस्येत इति** ॥ इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **उच्चारणेति** ॥ यद्यत्र यवयोर्लोपस्स्यात् । तर्हि तयोस्सूत्रे अनुच्चारणमेव स्यात् । 'प्रक्षाळनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः। तर्हि किमनयोरित्संज्ञयेत्यत आह । **एवञ्चेति** ॥ उक्तप्रकारेण लोपाभावे सति इत्संज्ञापि इह यकारे वकारे च नभवति । फलाभावादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति । **हरय इत्यादिना** ॥

६३। वान्तो यि प्रत्यये। (६-१-७९)

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः गोर्विकारो गव्यम्। 'गोपयसोर्यत्' (सू १५३८)। नावा तार्यं नाव्यम्। 'नौवयोधर्म–' (सू १६४३) इत्यादिना यत्। 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' (वा ३५४३)। 'अध्वपरिमाणे च' (वा ३५४४)। गव्यूतिः। 'ऊतियूति–' (सू ३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो

हरे ए विष्णो ए नै अकः पौ अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः। **वान्तो यि प्रत्यये॥** यि इति सप्तम्यन्तम्। तेन यकारादाविति लभ्यते। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकात्। तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विवक्षितम्। अलिति वर्णपर्यायः। सप्तम्यन्ते वर्णग्रहणे यो विधिः सः तद्वर्णादौ ज्ञेय इति तदर्थः। येनविधिरित्यस्यायमपवादः। वकारः अन्ते यस्य सः वान्तः। पूर्वसूत्रोपात्तः अवादेशः आवादेशश्च विवक्षितः। तौ च कयोर्भवत इत्याकांक्षायां ओदौतोरित्यर्थाल्लभ्यते। पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानित्वेन क्लृप्तत्वात्। तदाह। **यकारादावित्यादिना। गव्यमिति॥** गो य इति स्थिते। ओकारस्य अच्परकत्वाभावात् एचोऽयवायाव इत्यप्राप्ते अवादेशोऽत्र विधीयते। अस्तिचात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह। **गोपयसोर्यदिति॥** अनेन सूत्रेण गोशब्दात् विकारार्थे यत्प्रत्यय इति शेषः। **नाव्यमिति॥** नौ य इति स्थिते औकारस्य अच्परकत्वाभावात् एचोऽयवायाव इति अप्राप्ते वचनमिदम्। अस्तिचात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह। **नौ वय इति॥** गव्यन्नाव्यमित्यत्र लोपश्शाकल्यस्येति 'हलि सर्वेषाम्' इति च वकारस्य लोपो न भवति। तयोः पदान्तविषयत्वात्। इह च भत्वेन पदत्वबाधात्। **गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम्॥** छन्दसि वेदे यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अव् इति वान्तादेशो भवतीति उपसंख्यानं अधिकवचनं कर्तव्यमिति सूत्रकारश्शिक्ष्यते। 'आनोमित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्' इत्युदाहरणम्। गव्यूतिः। गोप्रचारभूमिः। गावो यूयन्ते मिश्र्यन्तेऽस्यामित्यधिकरणे यु धातोः क्तिनिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। अत्र यूतिशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्तस्मिन् परतः 'वान्तो यिप्रत्यय' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम्। **अध्वपरिमाणे च॥** मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य अव् इति वान्तादेशस्य उपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। लोकेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम्। यद्यपि पूर्ववार्तिकं वैदिकप्रक्रियायामेव उपन्यसनीयम्। तथाप्यत्र अनुवृत्तिबोधसौकर्यार्थमिह तदुपन्यासः। **गव्यूतिरिति॥** यावति गोशब्दः यूयते मिश्र्यते श्रूयते तावानध्वा गव्यूतिः, क्रोशयुगं। 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः। युधातोरधिकरणे क्तिन्। कथमिह युधातोर्दीर्घ इत्यत आह। **ऊतियूतीति॥** निपातनादेव दीर्घ इति भावः। सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम्। ननु गव्यन्नाव्यमित्यत्र भत्वेन पदत्वबाधात् 'लोपश्शाकल्यस्य' इति 'हलिसर्वेषां' इति च वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र लोपः स्यात्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् यूतिशब्दस्य यजादिस्वादिप्रत्ययत्वाभावेन तस्मिन् परतो भत्वाभावाच्चेत्यत आह। **वान्त इत्यत्रेत्यादि॥** वान्तो यिप्रत्यय इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारः प्रश्लिष्यत इत्यन्वयः। तर्हि

निपातितः । 'वान्तः इत्यत्र वकारात् 'गोर्यूतौ' इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ।

६४ । धातोस्तन्निमित्तस्यैव । (६-१-८०)

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव । लव्यम् ।

व् वान्त इति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न श्रूयत इत्यत आह । **लोपो व्योरिति । लोपेनेति** ॥ अन्तर्हित इति शेषः । ननु प्रश्लेषे सति किमायातमित्यत आह । **तेनेति** ॥ वान्तोयीतिसूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणं वान्तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तवचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् वान्त आदेशस्स्यादिति लभ्यते । गोर्यूतावित्यत्र च इदमेव वान्तग्रहणमनुवर्तत इति तत्रापि श्रूयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते । गोर्यूतावित्यत्र छकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणमपि पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य वान्त इत्यस्य विशेणमिति तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् वान्त इति लभ्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता गव्यूतिरित्यत्र अवादेशे वकारस्य श्रूममाणत्वलाभेऽपि लोपशङ्का न परिहृतेत्यत आह । **वकारो न लुप्यत इति । यावदिति** ॥ वकारस्य श्रूयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थे पर्यवसन्नमित्यर्थः । अश्रवणस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः । यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्रश्लेषस्य तदुदाहरणे गव्यन्नाव्यमित्यत्र प्रयोजनन्नास्ति । तत्र भत्वेन पदत्वस्य बाधेन उक्तलोपस्याप्राप्तेः । लव्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिः । गामिच्छति गव्यतीत्यत्र क्यजन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः । 'नः क्ये' इति नियमेन तत्र पदत्वाभावात् । तथाऽपि गोर्यूताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गव्यूतिरित्यत्र प्रयोजनमस्त्येव । एवञ्च वार्त्तिक एव तत्प्रश्लेष उचितः । एतस्मादेवास्वरसात् छकाराद्वेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु । वकारप्रश्लेषोऽनुपपन्नः । तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्रश्लिष्टस्य तस्य श्रवणप्रसङ्गात् । न च लोपोव्योरितिलोपात्तदश्रवणमिति वाच्यम् । वकारलोपस्य उदाहरणाभावाद्वकारग्रहणन्नकर्तव्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अतोऽत्र प्रश्लिष्टवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियाप्रकाशे तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनात् । गव्यूतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्येतु इको गुणवृद्धी इति सूत्रे अतो ल्रान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात् क्वचिदस्ति वकारलोप इत्याहुः । ननु ओयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशस्स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रन्नियमयति । **धातोस्तन्निमत्तस्यैव** ॥ एच इति, वान्तो यि प्रत्यय इति, चानुवर्तते । सः यादिप्रत्ययः निमित्तं यस्य सः तन्निमित्तः । यादिप्रत्यये परे धातोरेचो भवन् वान्तादेशः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव एचो भवति । नान्यस्येत्यर्थः । तदाह । **यादौ प्रत्यय इत्यादिना । लव्यमिति** ॥ लूञ् । छेदने । अचो यत्, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यूकारस्य गुणः ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वात्

अवश्यलाव्यम्। 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम्। ओयते। औयत।

६५। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। (६-१-८१)

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। 'शक्यार्थे' किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः।

यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः। **अवश्यलाव्यमिति**॥ 'ओरावश्यके' इति लूञो ण्यत्। अचो ञ्णितीत्यूकारस्य वृद्धिः औकारः। अवश्यमित्यव्ययम्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः। अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः। ननु लव्यमवश्यलाव्यमित्यत्र वान्तो यीत्येव वान्तादेशस्सिद्धः। अतस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः। तन्नियमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति। तन्निमित्तस्यैवेति किमिति। नियमस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **ओयते इति**॥ वेञ् तन्तुसन्ताने कर्मणि लट्। भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्। यक्। वचिस्वपियजादीनामिति वकारस्य सम्प्रसारणम्। उकारः। पूर्वरूपम्। अकृत्सार्वधातुकयोरित्युकारस्य दीर्घः। आङा सह उकारस्य आद्गुण इति गुणः ओकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न वान्तादेशः। नन्वत्र न धातुलोपसूत्रस्थभाष्यरीत्या आद्गुण इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये असिद्धत्वादोकाराभावान्नवान्तादेशप्रसक्तिरित्यस्वरसादाह। **औयतेति**॥ वेञः केवलात् कर्मणि लङ्। आत्मनेपदादि पूर्ववत्। आडजादीनामित्याट्। आटश्चेति वृद्धिः औकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावान्नवान्तादेशः। नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्। पदद्वयापेक्षत्वाभावात्। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति न्यायेन नियमविधिसिद्धेः। तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। एवकाराभावे हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेदेचो वान्तादेशः तर्हि धातोरेवैच इत्यपि नियमः प्रतीयेत। तथा च बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात्। बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः। मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति यञ्। ओर्गुण इत्युकारस्य गुणः ओकारः। तस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात्। अतः इष्टनियमावधारणार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः। **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे**॥ शक्यार्थे क्षय्यजय्यशब्दौ वाचकतया वर्त्तेते इत्यर्थः। ननु किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत आह। **यान्तेति**॥ प्रातिस्विकविधिं विना सिद्धप्रक्रियस्य शब्दस्वरूपस्य निर्देशो निपातनम्। ततश्च शक्यार्थके यादौ प्रत्यये परे। क्षि क्षये जि जये इति धात्वोरेचः अय् इति यान्तादेशस्स्यादिति विधानमत्र फलति। शक्यार्थे क्षिज्योर्यान्त इति प्रातिस्विकविधौ गौरवादेवन्निपातनमिति भावः। **क्षय्यमिति**॥ कृत्या इत्यधिकारे क्षिधातोरचो यदिति यत् प्रत्ययः। स च 'शकि लिङ्च' इति शक्यार्थः। शक्यार्थे लिङ् स्यात् चात् कृत्या इति तदर्थः। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति इकारस्य गुणः एकारः। तस्याच्परकत्वाभावादप्राप्तः अयादेशः अत्र निपात्यते। जय्यमित्यपि पूर्ववत्। **शक्यार्थे किमिति**॥ शक्यार्थ इत्यस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। क्षेतुमित्यादि क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम्। जेतुं योग्यं जेयम्मन इत्यन्वयः। अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्

६६ । क्रय्यस्तदर्थे । (६-१-८२)

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारि क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

६७ । लोपः शाकल्यस्य । (८-३-१९)

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे । 'पूर्वत्रासिद्धम्' । (८-२-१) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर एहि—हरयेहि । विष्ण

स च न शक्यार्थक इति नात्र यान्तादेश इत्यर्थः **क्रय्यस्तदर्थे** ॥ इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम् । तदर्थशब्दं व्याचष्टे । **तस्मा इति** ॥ क्रय्यशब्दे यः क्रीञ्धातुः यत्प्रत्ययप्रकृतिभूत तस्य योऽर्थः अभिधेयः द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः सः प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः । तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु । तथाच क्रयार्थे वस्तुनि गम्ये क्रीञ्धातोर्यादौ प्रत्यये परे इति फलति यान्तः क्रीञस्तदर्थं इति विधौ गौरवान्निपातनमाश्रितम् । क्रियार्थत्वञ्चात्र फलोपाधानं विवक्षितमित्याह । **क्रेतार इत्यादि क्रय्यमित्यन्तम्** ॥ योग्यतामात्रग्रहणे तु क्रयार्थ इत्यव्यावर्तकः स्यादिति भावः । क्रीञः कर्मणि 'अचो यत्' इति यत् । सार्वधातुकेति गुणः एकारः । अत्र एकारस्य अच्परकत्वाभावादनेन अयादेशविधिः । **क्रेयमन्यदिति** ॥ गृहादौ भोजनाद्यर्थं संगृहीतं धान्यादीत्यर्थः । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत् । अत्र अयादेशो न भवति । फलोपधानस्य क्रयार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । हरे एहि, विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः, इत्यत्र एचां क्रमेण अयवायावादेशेषु कृतेषु यकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते । **लोपश्शाकल्यस्य** ॥ 'भो भगो' इत्यतः अपूर्वस्येति अशीति चानुवर्तते । व्योर्लघुप्रयत्नेत्यतः व्योरित्यनुवर्तते । वकारयकारयोरित्यर्थः । अपूर्वस्येति च व्योरित्यस्य विशेषणम् । अवर्णः पूर्वः यस्मात् सः अपूर्वः । अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । पदस्येत्यधिकृतं अवर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च व्योरिति तदन्तता लभ्यते । ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो यकारश्च तदन्तपदस्य लोपः स्यात् अशि परत इत्यर्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते । शाकल्यग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते । ततश्च फलितमाह । **अवर्णपूर्वयोरित्यादिना** ॥ व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राथम्याद्यवयोरित्युक्तम् । नच शाकल्यवंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेवं शाकल्यग्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम् । 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभाष्ये आचार्यदेशशीलेन च तद्विषयतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य' प्राचामवृद्धादित्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषग्रहणञ्च अविशेषेण विकल्पार्थमेव । ननु तत्तद्वंश्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात् । ननु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'ओमाङोश्च' इति पररूपं स्यात् । विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः, इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे आद्गुण इति गुणस्स्यादित्यत आह । **पूर्वत्रेति** ॥ वकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन ताभ्यां